

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1980 — Ч. 6 (234)

Ю. КОЛОМИЄЦЬ: АБСТРАКТНИЙ РЕЧИТАТИВ

В. БАРКА: ГОСПОДАР МІСТА

М. ФІШБЕЙН: ВІДСТАНЬ ПІЗНАННЯ

М. ГОРБАЛЬ: ДНІ І НОЧІ

І. КОШЕЛІВЕЦЬ: З НОТАТНИКА

А. КАМІНСЬКИЙ: ПРО ЛЕГАЛІСТИЧНІСТЬ
І РЕВОЛЮЦІЙНІСТЬ БОРОТЬБИ

С. ПІРОГОВ: «УКРАЇНІЗАЦІЯ» КИЄВА

Ю. СОЛОВІЙ, Б. ЦИМБАЛІСТИЙ: ПРОЄКТ:
УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ

І. ПОМЕРАНЦЕВ: ЖИТТЯ В КЕЛЬНІ

В. МАРКУСЬ: СПРОБА НОВІТНЬОЇ
ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ

«SUČASNIST» — JUNI 1980
HIRSCHBERGSTR. 1, 8000 MÜNCHEN 19

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Михайло Осадчий
QUOS EGO...

Мюнхен, 1979, 174 ст. Передмова Катерини Горбач.
Обкладинка Ірини Івахів.

Збірка складається з двох частин: «Сонети Батьківщині» й «Елегії». Один з головних мотивів поезій Осадчого — туга за Батьківщиною в ув'язненні на далекій чужині.

Ціна 6 ам. дол.

Іван Кошелівець

ОЛЕКСАНДЕР ДОВЖЕНКО

Мюнхен, 1980, 428 ст. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Книжка І. Кошелівця є спробою творчої біографії. В його інтерпретації Довженко — романтик, у «неправдоподібному» якого більше «чистого золота правди», ніж у «правдоподібному» багатьох соцреалістів.

Ціна 18 ам. дол.

Микола Руденко

ЗА ҐРАТАМИ

Мюнхен, 1980, 222 ст. Передмова Надії Світличної. Обкладинка Тита Геврика.

Микола Руденко, засуджений в 1977 р. за очолювання Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, відбуває вирок у Мордовських таборах. Увесь літературний доробок Руденка сконфіскований і вилучений з бібліотек СРСР.

Поезії, які увійшли до цієї збірки, написані в ув'язненні протягом 1977-1978 років. Твори Руденка мають широкий тематичний діяпазон від філософської лірики до інтимної.

Ціна 9 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1980

Ч. 6 (234)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001 U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij.

Anschrift für alle:

Hirschbergstraße 1 (Telefon 1 67 95 12)
8000 München 19
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

АБСТРАКТНИЙ РЕЧИТАТИВ — ХИМЕРНІСТЬ
— ПРИХІД

Юрій Коломиєць

АБСТРАКТНИЙ РЕЧИТАТИВ

І полонить
тебе
реп'ях занозів,
де світляком
закручений
у гніт пшениці:
увиваний
завиванцем
до таволги косиці.

А вище вишні:
на по́куті,
де пекло на полиці
і святі
драбиною
у навзнак свищуть
і падає лампада
на догорілі
крокви
горем паляниць.

Де палій
і нища врода
куріїв
в полумиску проклятої
сороки
мороче вишивку
у жаб'ячій пивниці
на дощаних із нігтя літ.

Де іграшки
із дичок груш
просфорами прожиті

вперто
повісились на жердці
пальців
перетертих.

Біжать
і спотикаються
зовиці в тім'ї.

Де розіпнуто
обабіч черепиці
солом'яний у півня
гребінь.

А місяць
на леваді ловить
витрішки, —
жоне гусак
буряк по греблі.

На толоці
дохлий віл,
і вбиті роги
в небо.

Все перегони:
і бублики
й ягнята,
у вікнах зорі
жовтяниць.
Порожні пазухи
хортиць
і прехорші
на запанках
куниці,
та рукава,
неначе печериці.

Це знахорка
і ніч сотенно
навіжена —
замужня в щілину
лщини
у саме око вцілила
порожньою копійкою
тернослив.

А попадинець
мізинцем поре

небо:
де треба і не треба
упоперек
коронами гробниць.

У піхвах грому
тризна,
акафіст чорних
риз,
а решта неба
в ситі,
і свекор спить
губами аж до
призьби.

Де заволок
рожнатої худоби
і ложка хати серед
неба.

Серед Чумацького
такого:
неначе виськали
всі віщі
вухналями із
попелищ страшної
відьми.

Неначе устриці
жердель,
завісні зорі
падали
у постіль списами,
в наперсток
хати мого двору.

ХИМЕРНІСТЬ

Отой перебендя,
як личить
музичі,
не закинув руки
на полицю.

Струни розструнив
по всіх веснах
розкрадених
льоном.

Таким дивним,
дивним...

Крикнув.

І не схотів
бути.

Очі випікали
гармошкою.

Брав сніп
вівсяних пальців
і витіпував
струни
на березі денця
із кобзи.

Брав у руки
губи,
(до крові),
і балакав із землею,
яка пахла
дідами.

Брав очі
у пучки,
(до сукровиці),
і виплакував
життя
із огріхів прадідів.

ПРИХІД

Земля не
наймит!
Винахідник!
Міль пожила літо,
і досить.
Можливості цвинтарів
по наших боці.

Земля вилічить
і станеш
як перед початком
святости.

Нема шансів
пророкам.

Необхідно ночувати
у готелі
із вигодами
басейнів
і дівиць.

О святцю!
ти обіцяв прийти
калиною,
точнісінько
як ми вірили,
а для тебе місця —
хоч запали
Згвалтували
все, що походить
від твого
обличчя.

Блакитні уста
і золоті псальми
не ростуть
без мук.

О святцю!
ми так вірили,
що китиця калини
наша надія.

ГОСПОДАР МІСТА

П'ЄСА

Василь Барка

ДІЙОВІ ОСОБИ

ДЕНИС МАКСИМОВИЧ ДОКОМОРСЬКИЙ — голова міського виконкому; 50 років.

ЄФИМ НАУМОВИЧ ЦЕЗАРЄЦЬ — майстер кравецької фабрики; 62 роки.

КЛАРА МОДЕСТІВНА СКОРОМА — малярка, керує навчальною частиною художнього технікуму; 48 років.

МЕЛАНІЯ ОКЕРСЕТНА — шкільна вчителька (іноземних мов); 24 роки.

МИРОСЛАВ ТИЖДЕНІК — очний лікар; 28 років.

СПИРИДОН ВАВИЛОВИЧ БАС — секретар обкому; 32 роки.

ІППОЛІТ МОЛЯК, НІК РАМЕЛЯН — закордонні гості, мистці; кожному — коло 30 років.

СЕЛЕСТІНА КУЗЬМІВНА КУЖІЛЬ — прибиральниця; 67 років.

Події — в невеликому місті на Україні, до Другої світової війни.

ОБРИСИ ПОСТАТЕЙ

Денис Максимович Докоморський. Різкі зміни: від знічення, з похилою головою і обпёртими на ціпок долонями, — до сердитої категоричності. На співбесідника, стоячи трохи збічно, скидає, мов пробудившись, великий погляд. Деколи розпалюється; до завяття. Кремезний мрійник, "борець революції" з безбережністю уяви та обкусаною амбіцією ("заслуженого — відтерли"). Підкреслена прямота думки і вислову; але часто закручена настраханість від "гори".

Сивастий; підстригається "йоржиком"; дикі бакенбарди; чорно нафарблені вуса. Курить з довжелезного нерівного мундштука.

Ліву ногу, покривлену, спритно обвиває вкруг ціпка: з держакком, як літера Т; з блискучою пластинкою під дарунковий напис. На лисині незмінно грезётніе тубетейка; костюм — пригашена синість.

Єфим Наумович Цезарєць. Вигнута лисина високої голови; "вінкова" рештка волосся і довга, ніби бронзова, різко проділена посередині,

Усі права застережено за автором.

борода, — обсипані білістю. Щось від пророчої урочистості з давнини в цілій фігурі: з плечима, відкинутими назад.

Окуляри в бляшаній оправі; дивиться понад ними: з добродушною цікавістю до всього; ніби оцінюючи на цілковиту вагу вартості.

Повільність рухів і мови — з зупинками: в роздумах; складно і розмірено жестикульована метикуватість логічних ходів.

Буває: спохмуриться від незміренности смутків, що раптово надходять і скоро зникають.

Сивастобрунатий піджак і легкопопелясті штани.

Клара Модестівна Скороба. При поривній зібраності намірів, якась розметана незрівноваженість вдачі, навіть — коли гнівається; все — при незмінній теплоті сердечній. Хвилинами: вольовість, гостра і зосереджена. Кипуча невтомність: почуття і рухів, коло Меланії: з невтраченої материнськості почуття — в старій самітниць, серед недоладного життя і незогрітого, — супроти того, що дожидалося. Бурхлива гожість жесту і кроку: в природності.

Листофіялкове вбрання на ній часом — ніби невірняне згортками. Сіруватобузковий жакет. Капелюшок з якимись літучими складниками і райдужною пір'їною: суміш вишуканости і трохи смішного вигаду.

Гарно справується з пенсне на шнурочку, наставляючи і знімаючи в тривожні хвилини.

В торбинці повно пляшечок-ліліпутів з пахощами; чергою вживає їх.

Меланія Окерсётна. Бліде лице, трохи в ластовинках; брови піднесені. Рідко усміх, і лиш — як легенький, на самих устах. Завжди: мов прислухається, і мову інших сприймає не просто в відчуття, а ніби через сильніші відголоси: в ній самій. Власну думку виразить, поволі говорячи, без уваги на відгук слухачів, але — з внутрішньої конечности. Тому слова її часто — як мов від сноходи, над "ключем" розмови. Часом наївність в інтонаціях, а часом екзальтованість, але все — в безпосередності.

Сріблястосіре вбрання і легкоголубий берет; потім — травнозеленаве з білим комірцем.

Мирослав Тиждёник. Замкнута стриманість: ніби вроджена для худой, випростаної постаті і видовженого обличчя; в товаристві завжди — бути "після інших". Вкорінена в характері поступливість, словом і вчинком: мов зоставатися в легкій тіні. Невимушеність жестів і мови; привітливості без надміру гречности. Іноді збивається з "форми" в зустрічах і ніяковіє, як школяр, проте скоро вирівнює її. Не завжди вміє відповісти відразу, — трішки поморщить лоб і поворушить губами: теж, як школяр.

Костюм білдноколоскового кольору, білі парусові черевики.

Спиридон Вавилович Бас. Похмура, мов столоначальницька, тяжність вдачі; з безграничною робітністю чемпіона "партсправ", бистрого затиском і ласого на особистий здобуток для блискучого гнізда.

Мертво-виконний послух для "гори", в директивних обов'язках "номенклятурного", і гризуча гроза для "низу".

Безжалісність, аж містична: мов сатанізована сторона єства, взаконена духом партійної зверхморальности, ніби світорятівничої. Обстриженість істоти — від багатства почуттів; натомість — зверх-

певність службової "істини", як вищої від сонця і небес: ворожа на смерть, без поступок, всякій незгідності.

Чорноока облупхлість від крісляної перезасіданости, в тютюнових димах, і від випивок з рибе́м.

Звичка жити в перемагненій атмосфері розпатронок і хижої тяганини "кадрів", при безперервних підсидках і "накапуваннях" — всіх на всіх. Жест вайла; але давучий крок, мов з душоломно́ї настанови.

Військуватий викрій в одязі дорогого краму.

Innohim Моля́к. Білявець — аж до льяно́ї небарвности волосся, обпалого гарними пасмами: на алябайстрову блідність чола. Погляд широких очей, з просвітлістю: в прозир, сильними відводами звертається на стороні: не для розгляду, а — в вияві душевного стану, мов з розшуків забутої думки. Зненацька міниться весь веселістю, аж бризною: ледве в стрим. Жести з рішучістю, а якісь трохи skutковані. Красивість, без особливого тепла в виразі. Скромність і товариський тон. Любить мняти димучу сигарету.

Вбрання — зелень: тихого, схиленого ніби в вилялялу салатність, відтінку.

Нік Рамеля́н. Брюнет: до смоляно́ї пливности пасем, нерівно кладених. Обличчя смагляве. Очі — з дужою напруженістю виразу, але і якость пристиглі, неповороткі в надто просторих ямках. Мов спечатано на глибині огнем найчорнішого сургучу і остужено назавжди, навіть при найповнішому сміхові. Взірець самоопанованости. Красун: в сполюці примерлости і разом — гостроти. Складає руки на грудях, в настрої спокійної певности.

Одяг: зеленуватість окисненої міді.

Димиться люлечка в яскравих обковинах.

Селестина Кузьмівна Кужіль. Вся — в чорному, скрізь перелатаному, як і черевики, теж чорні. Синій фартух. Цілком обвішана ключами різних рисунків і розмірів. З кишені звисає біла ганчірка. Незрушима розмірність ходи, праці, мовлення. Говорячи, іноді проводить пальцями по куточках губ, ніби обтираючи. Огірченість від довокружної суєти. Часто згострюється увагою, ніби треба добачити, чи не буде з чогось лиха? Вільними часинками або вишиває дещо преколірно-празникове, або гризе темні сухарики.

КАРТИНА 1

Кабінет голови міськвиконкому; на стіні — портрет: червоний прямокутник з обводом очей.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Нас попереджено: свавільний закордонник, можливо, як торік дехто, відірветься від групи і, проти

правил, забіжить на розгляд — стороною. Покажем розквіт! Перекладництво забезпечити своїми; бо присланих запідозрять: мовляв... Але маєм. (до вчительки) Ти — як?

МЕЛАНІЯ. Часом очі болять. Все ж мушу.

МИРОСЛАВ. Скажу як лікар: негайна операція, або скоро — сліпота.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Страх який! Чи помиляєтесь?

МИРОСЛАВ. Хіба хірургічне втручання з новою, від дослідів, частково зарадить.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Якщо ні? Провадимо в прірву.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Тяжко; чавунна вага на душі. В старості, з жінкою звикли, як до своєї дочки. Куди кинутись? Тут більш нікого. Не виконаєм? — знаєте, що буде! — як в сусідньому місті торік: арешт керівників і їх найближчих, разом з перекладачем; бо — саботаж. Причіпка: для розправи на місцях. Над всіма — сокира Спиридона Ба́са з обкому; підряд...

Мовчанка довго.

МЕЛАНІЯ. Нестерпно, щоб через мою нездалість всім гинути і мені самій. Виконаю; потім — хоч в труну.

МИРОСЛАВ. Не можу висловити: смуток.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Тьмариться; мов сама сліпну.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Вже стали над краєм...

МЕЛАНІЯ. Перестану читати вечорами і справлюсь.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Відважна, дочко. Готовість на жертву. Так я сам робив, кіннотчик, через громадянську війну. Приймав рани: за долю бідарів, як покійні батьки твої: аби діти їх мали освіту і добробут. Тут теж — похід: за ідею, найсвітлішу в віках. Яків Наумович зготує одіж для перекладачки, і про запас, для всіх, хто тут. Яких харчів тобі, Меланіє, достарчити, аби скріпилась?

МЕЛАНІЯ. Не треба.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Як? Кислячок їй помагає. Сьогодні добуду.

МИРОСЛАВ. Випишу ліки: облежать приступ.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Убрання зготуєм: з найкрасніших.

СЕЛЕСТИНА (від порога). Сказали, дочко, в садок навідаємось: до сусідських діток. Не пора?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Зостанься; важливі речі...

МЕЛАНІЯ. Одно з малят не засне в обідню перерву, поки не прийду. Серце мені тривожиться.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Буду з тобою всюди.

Відхід трьох.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Чую, сунемося вниз: прискорено.

ДОКОМОРСЬКИЙ. В груди вага вгромадилась! Досі мовчав: про нестерпний випадок; а вже признаюся. Під громадянську завірюху розбито дім офіцера, — не з багатих, а блискотіли хрестики царські на грудях: заслуга з фронту проти германців. Для комісарів з комнезámом, матросами і мною — як навісна ма-ра...

ЦЕЗАРЕЦЬ. Від гнилого трону. Кляли.

ДОКОМОРСЬКИЙ. І гірш! Стріляли всіх; підпалили дім, — тільки донечка, чотирилітня чи що, сховалась на веранді при виноградних лозках. Там, на смерть злякана, стулила ручки разом і підводить: оборонитись від пострілу. Вся тремтить, очі розширені з жаху. Туди, на веранду: донищити гніздо, кинуту гранати, — все розлетілось, в гуркіт і дим. Лиш кусник дитячого плаття, біленького: від грудей, з двома перловими гудзичками, весь покривавлений, вилетів на вулицю, і його гурби потоптали.

МИРОСЛАВ. Жертва; для перемоги?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Так бачено! З того мені двадцять років — рана, в тайності душу червівить. То ж я з ескадроном прорубав заслону білогвардійців, а вслід набігли гурби з комісарами: громити дім. Вірилось: так треба; жертва крові — неминуча: своєї, а більш — чужої, в перемогу. Змести проклятий режим з кодлами служників і нащадками їх, мов вироддям зміїним. Потім, на пожежних руїнах з кров'ю, — збудуем щасливий лад вселюдства.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Перемислили тепер?

МИРОСЛАВ. Бачу повтор: з тим самим...

ДОКОМОРСЬКИЙ. Це як?

МИРОСЛАВ. Уявім, дівчинка виросла; скільки їй років?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Вік: скільки Меланії, десь — двадцять чотири; о, розумію! Що зміним? Мета дійсна: ради неї ступати прямо, в кінець.

КАРТИНА 2

Дворик — біля дитячих ясел; наближаються жінки.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Чого йдем? — діти сплять.

СЕЛЕСТИНА. Декотрі удають; бавляться крадькома, бува — небезпечно.

МЕЛАНІЯ. Донечка сусідів очі заплющила; потім поглядає в вікно: чи там стою? всміхнеться, і вже — на сон. Що то? Дим крізь вікна!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Діти душаться, ой — жах!

СЕЛЕСТИНА. Розбиймо вікно: для повітря...

МЕЛАНІЯ (натягла рукав на долоню і вдарила в скло; просунувши руку, відкрила вікно зсередини; крок на ослінчик: при стіні). Біжіть навкруг до дверей! — я прочиню і подаватиму: кладіть на траві, при пішході, скоріш!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Зараз: я вмить! — я вже...

СЕЛЕСТИНА. Встигнем.

*

Зникли за рогом. Швидко відчиняються вікна: дим віє, — коли ж проріднув, видно: Меланія виносить малечу до виходу в глибині. Чути голоси.

МЕЛАНІЯ. Шліть дзвонити: по санітарну карету.

*

Гомін.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Хлопче, жени до будки: телефонуй по санітарів і пожежників! Ну? — враз!

СЕЛЕСТИНА. А вскоч, Улянко, до вашої хати: тобі ж два кроки! — скажи, хай дадуть квасних бурячків — червоних. Я вчора сама бачила: стоять готові. Лети, ледащичко! Поморили дрібних. Чергову з ясел, мабуть, покликано до начальства: гадали, за годину — чи згіршиться?

МЕЛАНІЯ (помітно крізь вікно, як, виносячи останнє дитя, заточується, потім — через двері, її розпачливий викрик). Нічого не бачу, нічого!..

КЛАРА МОДЕСТІВНА (за стінами). Що з тобою? Пада, як труп!

СЕЛЕСТИНА. От, біда! Напою бурячковим соком. Було, ще за царя, потемнення сонця; боязнь велика: птахи прикипіли на гілках, безголосі. В одного хазяїна почаділи дітки: аж зелених, трійко, винесено в двір — на шпориш, як оцих. Порадили старі люди: дати соку всім, як я напою, а самим бурячком натирати скроньки. Ну, спасибі, голуб'ятко: принесла. Підряд: — отак! Мов лікарство. Не то, щоб зразу, а помогло. Дивіться, вона повіки розтуля, і рукою ворухить, — гляньте!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Оживає! — вже: як з могили...

СЕЛЕСТИНА. Казали, то — не значить, як сонце затьмиться; ані! значить: гнів небесний. Там погляд одвертається від великоти гріхів наших; розгордились проти неба — роги піднімаєм!

КЛАРА МОДЕСТІВНА (голосючи). Рученьки твої зів'яли: без кровинки.

СЕЛЕСТИНА. Як мати; долоні її притуляєш собі до лица. Знов полікую: по старовині.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Жива, пульс б'ється!

СЕЛЕСТИНА. А як же! Я й ще справлятимусь. Будуть порятовані. Держіть посудинку. О, вже їдуть: з лікарями.

Виття сирени; автомашини скорої допомоги враз стали, — дано розпорядження санітарам.

ГОЛОС ДОКТОРА. Звідси почати: з найменших! — перша машина. Там — друга. В третю взяти й дівчину.

Гудок з авта, що надходить.

ГОЛОС МІЛІЦІОНЕРА. Громадяни! — давай: по домах. Баби, чого бурякову кооперацію розвели?

ДОКТОР. Від'їжджаєм.

Тупіт санітарів, постук закриваних дверець і визвук сирени.

ГОЛОС МІЛІЦІОНЕРА. Давай, звідси! — ідіть, баби, свої млинці пекти.

СЕЛЕСТИНА (з-поза стіни, беручи художницю за рукав). Ходім!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Напасть нашому голові і всім; перекладачка вибула.

СЕЛЕСТИНА. Його залізом рватимуть.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Серце здригнулося. Вранці сказала мені: тьотя Клара! — не як раніш: Клара Модестівна. Я їй — ніби мамина сестра. Не вдержусь: нехай хоч б'ють! під вікнами лікарні стану, жebraчка з простягнутою рукою. Зжальяться.

СЕЛЕСТИНА. Спробувать.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Взнаю, чи жива.

СЕЛЕСТИНА. Кулаками в двері стукніть. Навідаюсь пізніш, зараз мій час невільний, — на службу...

★

Прибуває пожежна команда, видзвонюючи; гучні кроки на вулиці і в домі.

ЗВЕРХНИЦЬКИЙ ГОЛОС. Повибивати вікна і залити водою!

СЕЛЕСТИНА. Нащо? Дівчина огонь здушила ковдрами.

ЗВЕРХНИЦЬКИЙ ГОЛОС. Заведено так: нам наказ; і треба в протокол внести: як зроблено.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Щоб вас короста — в протокол!... мовчу, бабусю! (з торбки вийняла склянчиночку: нюхнути) Духи з моєї збірки: освіжитись, після гіркого диму, бо голова — в оберт. Хотіли?

СЕЛЕСТИНА. Мені й так пройде. Спішім!

Відхід жінок.

КАРТИНА 3

Стіна лікарні, біля брамчатих дверей, дрібно поділених на шибки.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Закружуюсь, нігтями стіну дертиму. Покійна мати в пропадах молилась. Куди мені? — керівниця просвічення в безбожництві: для художників. Повторю без віри, і що завадить? (притиснувши чоло до стіни, вишіптує, — поволи відхиляється) Чудно; полегшало, без божевільності. Звичайно: самовсиленний стан. Чи думала, цвіркувата підстаркуватість, — отак прив'яжусь? Загляну знов: схожо кішка в нас при дверних стеклах спинається на задні і горить жовтозеленими очима — впусти! (зблизила обличчя до шибки, затуляє долонями поблиск) Білохалатники літають по високонних сходах: мов на старій картині "Ліствиця Яковля" — з ангелами від неба додолу і наверх. Зирнула одна, з тацею, в мою сторону, — її просила: визвіть Мирослава. О, знак подає: ждати. Недокрів'я хворій; м'язи серця ослаблені, очі недужі. Чому? — від закормок студентських, коли чужі мови вчила: від них і так очі рогом лізуть. Він!.. бачу, зблід. Йому теж — як в груди вдарено; знайшов свою ясочку недосягну півмертвою. (до лікаря) Ну, як?

МИРОСЛАВ. Змучуєтесь даремно. Я повідомлю про зміну.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Скаржилась: очі!.. Коли б слухала ваших порад, а то як буває? — "хто, Мирко? знаю". Гуртуємось... (погляд на кравця, що надходить)

ЦЕЗАРЕЦЬ. Видужує?

МИРОСЛАВ. Слабість.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Бачили? В сонну годину замкнуто писклят: побавтесь в огонь. На щастя, оклигали. Вернеться недужа, злагодим іменини — голові...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Забула, на гибель. Аж засвітим!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Скласти подарунки. Он! тубетейка до нас. Як зірка відпорота з ризи...

ДЕНИС МАКСИМОВИЧ. Що?.. (достукує ціпком)

МИРОСЛАВ. Надіюсь, їй завтра — додому.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Беззисний бреду. Жінка з хати дзвонила на сполох!

МИРОСЛАВ. Мені пора. Спокійно ждїть. (відхід)

★

ДОКОМОРСЬКИЙ. Операцію? — вмить, без тягучок! Хай обкомець ножицями зріза мою голову.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Нам теж...

ДОКОМОРСЬКИЙ. А! лютість! Дивіться на мої руки: видно? ні! Ланцюгом зв'язані. Кістки кричать.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Тс! Чого ми в гусячий базар! Хвора відхиляється від лікарняного ножика. Страх каліцтва з шрамами на очах, при невдачі, — дужчий.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Роздвоеність: руїна душі, з могилами обов'язків.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Вам невідома?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Чи признається? — самого страшно.

ДЕНИС МАКСИМОВИЧ. Кого? Прокутий злощастями.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Е! Найгордіші кораблі розтріскуються об скелю років.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Ідем звідси. Надзвичайна новина: охопить всіх. Що?.. ну, скажу завтра по обіді. Але замкніть уста на крицевий ключ.

КАРТИНА 4

Міськвиконком; кабінет. Голова обперся на ціпок; напроти, півкрузно сидячи, — співрозмовці.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Потвердилось: від групи відскочив сюди парламентський, з високого крісла, бразілець. Через нього просвітливо трударів. Там заокеанщина зрушиться в зрив: пожежно! потрібен показний підбір: до чого звем.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Побачить нарочиті козири. — нам провал.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Карком відповім. (повів бровою на портрет) Згори наказ: в залізу виконність! — всіх.

МИРОСЛАВ. Ставмо дійсність і, як алмазний ліхтар, ідею.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Серед громадян сердечних нею загориться.

СЕЛЕСТИНА. Його, бідного, підкормить би чимсь — медом стільниковим.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Маківниками.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Ат, мовчіть! Тут кипить світ, як червоний казан. Додам дещо...

★

Сів на протилежній стороні за стіл; всі наблизились; розгорнуто папір.

Велять: хоч кров з легенів, даймо перекладачку місцеву: менш

недовір'я. Єдина Меланія: з португальськістю — своя.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Зовсім очі вшкочить! — після димового лиха.

МИРОСЛАВ. Хажу: виключено; втратить зір.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Тоді в дім інвалідів, — там повіситься.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Жаль: до сліз! Але — наказ. (знов бровою на портрет) Можливо, бразілець по-українськи вміє, бо зростав серед наших, з емігрантів. Завжди такий сюди їздить. Хто знає? З одягами, перекладачці і нам, поспішить Яків Наумович; тут поряд! — на своїм кравецтві. Мірки ж відомі. Кларо Модестівно, довідайтесь, як сьогодні Меланія. Бабусю, обчистіть навкруг. Мирослав зостанеться.

Виходять; бабуся — в кінці.

СЕЛЕСТИНА. Обмету скрізь. А чую: гріх!

*

ДОКОМОРСЬКИЙ (косо крокуючи при столі). Гість: від прогресивного людства. Чого раптом і потай звернув сюди?

МИРОСЛАВ. Важкі птахи креслять круг.

ДОКОМОРСЬКИЙ. З обкому сам Спиридон Бас нагримляє грозою: "З перекладництвом засипеш, враз — на біловедмедівськ!" Моїх попередників скрómсав; на черзі я, останній. Як?

МИРОСЛАВ. Ваші іменини. В місті скорінено розбійну крадіж і вичіщено...

ДОКОМОРСЬКИЙ. О, ні! трудом відзначу. (притишив мову) Блиснула чутка: Бас підсилає своїх як закордонців; необережність перекладачки — мій присуд.

МИРОСЛАВ. Знає такт. Після від'їзду бразільця, негайно — оперувати; бо сліпота: їй гірш від смерти. Я піду.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Доглянь, доглянь!

†

Сам; телефон.

Хто? А! в добрий час! Перекладачка? — Меланія Окерсетна... приступ очної хвороби; була в лікарні. Так. Він? Якщо вміє по-нашому, то контроль іномовних штук. Змисно. На відсутності секретаря горкому: я за двох. Як — кошти на ремонт? Тут обвал. — Нема? Так: подзвоню. (довгий погляд на портрет)

Бас гробовою кручею стінив мою судьбу. А мрія живуча! В ній що? — вінець сонця: над всім примарним раєм попів — з обіцянок знедоленому людові. Перебудуєм землю: як двірець в оркестрах, обсипаний квітучістю краси. Справдить сподіванку народів кризь тисячоліття. Тут — Україна! вся. Ми покликані: в провідництво

мети! — так. Якщо часом згадка про веранду льодовими кліщами обкладає серце, то слабкість. Збережу твердокамінну вдачу, в рішеність: перемогти! Зовсім так.

*

З канцелярії входить Селестина: обвішана ключами; біла ганчірка з кишені фартуха; течка на долонях.

ДОКОМОРСЬКИЙ (від "справ" на столі). Чого?

СЕЛЕСТИНА. Паперики свіжіші...

ДОКОМОРСЬКИЙ. Кладіть! (покривулявши в кут, торкнув драбину) Пилюка! А скажім, тут — гість...

СЕЛЕСТИНА. Йому щаблі? Ходу ж нема в стелю! Обмету. (виходить, гризучи сухарик)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Драбина: до чого? без проблиску вгору?

Бас: вірає зіниці — два чорні свердельці. Як інженер: підкопом під мій стілець. Під самого риють заздрики в обкомі — сісти в його фотель. Від'їде кудись, — миттю пружинами змашинають пастку. Був кашоїд, коли я, командир ескадрону, ганяв білих ротмістрів. А будинок? — от, завалиться. (дзвонить) Кравецьку майстерню! — Подоробко? Пришвидшуй підбір одежі, я двічі просив. Поніс сюди? Живи здоров! (розгляд) Що тут? — "Заява мешканців на вулиці Кокóшківській, сімнадцять. Позавчора вечором Степан Стельма́ха з друзяками перлися, випивши, біля нашого дворища, коли мжичив дощик, і нагрузили собі на плечі тротуар із соснових дощок на кругляках. Понесли і замкнули в сарайчику, а тепер колють на розпал грубки. Трудяші ж громадяни лазять через баюри по коліно в грязі. Просимо наказати, щоб тротуар притягли назад". Так, так! "Начальникові міліції: тротуар вернути в цілості". Ага, — "Для почаділих діток: додатково молока — на місяць".

... Бас: начальствується. Вілла — мов язичеський храм. Крісла: хоч для кардиналів. Прив'яжи Басові діямант на лобі, готовий магараджа. З нашої мрії веселчатої викроїв собі камізельку. Складати вину на других, о, в цьому фельдмаршал! (дзвонить) Гостиницю "Май"!.. ти, Холодняк? Справ кімнату. Дорогоцінний закордонник. Ніяких анкет. Бувай.

*

... Я трюмо тут завісив; старорежимна річ. І дома живем скромно з жінкою. Харчуємся ошадно, як слимаки — грибом. Народам, не Ба́сам! — належатимуть двірці. Справедливість і честь будуть в законі: заради цього жертви. Тут, як в запальничній лінзі, ідея зібрана: з огнем для серця. (дзвонить)

Прошу музей; Стоянчук? Підбери картин, яких? — з експериментом: для бразільця. Що? Можна! Постав на побілений ящик і таблицю пристукни: якийсь "ізм". Все.

*

Нема дрібних місць: бо всі — для світового дня. І скрізь неминучі жертви; ось, від учительки, в загрозу сліпоти і гибелі. Бо тут крок, буденний, до торжества ідеї: в величах заокеанських. Та й стиснув давуначий Бас! Ей, ти, де ж будоване щастя? — не бачу. Хочеш: аби я — муруй з кров'ю, а ти з того жирієш! О-о, якийсь огненний хробак пролізає через середину серця, мов застерігаючи: "Відходи!" — а ні! стерплю і здушу. Прямо йдем: кричевою лінією з мрії. Заприсяжено істоту — в мету і несхибність. (знов позирк до рами і обхід кружма)

*

ЦЕЗАРЕЦЬ (вносячи дві валізи). Куди кладу?

ДОКОМОРСЬКИЙ. За стіл. Що?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Одяг! Для Меланії: в меншій, різного взору; а в більшій — для нас чотирьох. Чудно: в майстерню привезли брак з інших міст. Перешити і фарбувати наново. Бо — як на клоунський гаразд.

КЛАРА МОДЕСТІВНА (входячи поривно). Теж: метелик біля свічки! Що гнітить?

ДОКОМОРСЬКИЙ (прикликав жестом — знижує голос). Закордонника взнати! — але, тс! — мовчок. Бас наревів. Як ні, шкуру свою зніму і вишлю поштою. Як Меланія?

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Недуга в'ялить. В неї і Мирослава — холодок. Бо що: одружився? — в дріб'язки втопись! Гризня на спільній кухні. Безладдя ось, як тут! — давно просила: поставмо в гарний стрій. Тепер червоніти перед чужоземцем? Беріться, я вам кажу! — стіл туди, вліво. Робітник, по сусідству, рано з праці вернувся — застав цехового начальника з своєю жінкою. Вхопив кругову шину, з номером двадцять сім, і надів йому через голову, аж вуха подер. Вдарив з порога в шию і замкнув двері. До стіни тягнуть стіл! Жінка зразу дістала сині каганці під очі. Стілець зоставим при дверях. Начальник на вулиці пробував шину зняти, — не злазить! Перехожі помагали, та тільки роз'ятрили вуха. В нашійнику він приїхав трамваєм додому і пробує: розпиляю! — а то ж крицева шина, не дається. Добре; поблизу другий стілець. Вранці на заводі з огнем розрізано. Третій стілець — тут, для гостя. Кругом, як в театрі, гурбами посміхались; так і прозвали: бровко номер двадцять сім. Дзеркало домашнього щастя. Меланія, почувши, скрикнула: "Божеволіти!" Підстанову — поряд;

а лаву — віддала.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Задавнено хворобу: ах, жаль!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Тут свій страх; колись, без Мирослава, текстильниці оперували очі, — стала моторошна рвань: кровотечні виразки з нестерпною мукою. Трудно гоїлись і зашерхли в спілочки шрамами. В дім для калік спроваджено. Того Меланія жахається: їй краще в труну. Біль під сині скельця збуває. Мирослав радить: в університетську клініку...

ДОКОМОРСЬКИЙ. А тут? Сам — знавець.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Про випадки, як в неї, послав розслід до вчителя. Спішу і скоро вернусь.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Та недуга залежить від нервів, — не дражнити! Мені теж пора: до своїх ножиць.

Відходять

*

ДОКОМОРСЬКИЙ. Гість побачить браму в загірній вік: мов райдугу. (телефон) Холодняк? Що?! — Це ж як? Повтори, щоб я не зжерся в сумніві... Мусить бути один! — точно відомо. Чому розділились? Як мене звать: повністю? Так. Посада? Чудово: ти — ніби в притомності. Приготуй другу кімнату і жди: як часовий!

*

Розколоти можна стовп на дві частини, а чоловіка — хто розділить? (подзвонив) ... Я! — Докоморський... боюсь говорити: з одного зробилось два, і обидва бразільці. Як вас звать? Спиридон Вавилович Бас. Пост? — перший секретар обкому. Дев'яттю дев'ять — вісімдесят один. Що?.. сім прибули і зфотографовані?.. одного бракує? Тепер він подвоївсь. Повідомлю з гостиниці. Так: розберу, вмить!

*

На мені липкий піт. (дзвонить) Холодняк? Гостро слухай — наказ: стежити в прямий зір і вслухатись, але так, ніби ти — незримий. Пришлю перекладачку. Будь.

*

Зіб'юсь? Огняний джміль — в череп.

КАРТИНА 5

Кімната вчительки.

МЕЛАНІЯ (сидячи в ліжечку — зліва, в глибині; прикрита

сірою ковдрою; сині окулярці). Люба тиша моя: дома!

КЛАРА МОДЕСТІВНА (входячи). Зготувала! Примус шипить, як сарай, повний скажених котів; а жару — мало. Мирослав попереджує: негайно операція! Мій чоловік, теж художник, здібніший, ніж я, — відчував: на грудях болить. Питаю: що? сказав: чиряк; скоро пройде. А — ні! треба йти в лікарню. Страх який! — там сказали: рак. Вирізали боляк, а пізно було; обкинулось далі, навіть на кості. Так і вмер: тихий, добросердний. Я собі — мов чорну намітку наділа. Могла раніш побачити. Так стоїть передо мною: білявий, зблід, а очі глибокі, сині — в гіркому смутку. Мав талант і мрію високу, — страчено! Ніколи різкого слова від нього не чула. Хочу сказати тобі...

МЕЛАНІЯ. Потім, потім!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Ніби все гаразд і серце на місці. Я розчешу. (взяла гребінчик і перебирає пасма над чолом недужої) Так: гарно. Хтось іде.

Постукавши, входить бабуся — застигає.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Беріть стілець! — що в вас?

СЕЛЕСТИНА. Пиріжки білі: з калиною і цукровим буряком. Хворісна, дочко?

МЕЛАНІЯ. Проходить. Дякую.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Пиріжки на столик; спасибі. Хтось на вашій стороні, в дворі, помер? — я чула.

СЕЛЕСТИНА. Батюшка переставився.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Ще й досі церква?

СЕЛЕСТИНА. Була: він та нас п'ятеро старих. Ночами сторожував при овочевому магазині. В неділі й празники правив, при завішених вікнах. Самітно жив і праведно; вчений — читав мовами. Думки зберігалися: в дрібний зошит; і ми слухали.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Пропав?

СЕЛЕСТИНА. Мені передано. Більш ніякого майна в покійного. Коли б хто зберіг, бо вмру — сплять.

МЕЛАНІЯ. Принесіть. Запам'ятали дещо?

СЕЛЕСТИНА. Ось: коли глядімо тілесними очима як міркою всьому, то хибимо: однак, чи безбожники ми, чи віруючі. Зайдемо в хитру погибель, бо нечистий поставиться на звичний погляд обманною світлістю, в дивах і красі превеликій. (до Меланії) Треба серцевім зором глянути; знайдем живе світло — думаюче: від хреста і від гробу воскресного; відкриється, коли любити Ісуса Христа, як Спасителя — свого; тоді душевно в нас початок Царства і сила в обнову: все витерпіти через наш гонливий вік. По смерті, серед ангелів стати: як в сузір'ях — світила небесні. Вже піду. Бувайте здорові.

КЛАРА МОДЕСТІВНА, МЕЛАНІЯ. Щасливо. Заходьте!

Відхід бабусі. Художниця і вчителька мовчки дивилися вслід.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Жує на службі сухарі і запива водою. Відсторонена. Ні з ким не загіркується.

МЕЛАНІЯ. Своя правда: світить з очей і старечого лица. Вся — мов виступила з тіні враз — ~~до~~ дня. (кроки до столу) От, злито в трикутничках пиріжків — гіркість кєличчя і буряковий цукорець! Берить. Свіжість: як від ліків. (вертається) ~~Мабуть~~, одужую.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Бабусина відучість: празникова.

МЕЛАНІЯ. Чому сварками душимося, від кухні до профспілки? Неоковирність і безглуздя — скрізь; мов сидимо на долівці розвалини. За кошт і час, марнований з пияцтвом, могли перебудувати землю. А кажем: здійснюється надія безлічі...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. З неї вистругав Бас довгу ложку: до головного горщика з сметаною.

МЕЛАНІЯ. Раз снилось: я над кручею; через глибоку незмірненність переводить сама райдуга, лиш треба мати чайні крила. Але нема в мене! Там повітря рушає — ніби співучо: в незнаний край.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Я була чайка. Впала в калюжу: слабокрилою інвалідкою тріпочу. Ти гориш від чужомовних віршів, а навкруги — життя; будь з ним!

МЕЛАНІЯ. Втрачу підпору, стану тінню.

Входять, цокнувши в двері, Цезарець і Мирослав з пакунками; в лікаря окремо — короб.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Садовина і городина. Після фабричного сидіння — стою, а лікарєві — стілець. Почуваємось?

МЕЛАНІЯ. Змучує нерухомість. Що то?

МИРОСЛАВ. Чергова річ до колекції: цитра.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Чути ходу! — сусід вгримить: просити в службу.

Постук і з'ява голови міськвиконкому: зразу ж — кульгати навскоси, поклавши подарунок.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Диня. Розказуй, мала: як очі?

МЕЛАНІЯ. В'яну з лежання.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Одужуй; потрібна — в порятунок! — перекладачкою: скоро! Потім миттю — лікуватись. Рішучість вивозить; раз — і єсть!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Поспіх? Швидко ремонтували б музей: протікає.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Бас обсік кошторис, особливо — на ремонт виконкому. Хоч архітект попередив: обвал. Нагадую, а Бас супитья: як дощ.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Оскаржити!

ДОКОМОРСЬКИЙ. Вертається: через руки Баса, з громом.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Що означає "хóхма"?

Мовчать.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Абищиця.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Ні; первісно — мудрість. Який порядок грози? — спалах блискавок по хмарах, а вслід — розкочуваний гуркіт. Розуміймо! — спалах, то істина: для мудрости; свій електричний огонь і приліт з вищої природи. А грім? близький до нас: в тому повітрі, що дихаєм і голосно гриземось, як тепер — Бас. Чого?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Мир. Ваша колекція склянчинок з пахощами: як?

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Додаток з нової фірми. Резеда.

ДОКОМОРСЬКИЙ (наблизив мініатюрний посудинчик). Заворожує!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Я на черзі. Дійсно! Колись в Лодзі, за царя, стрічалось.

МЕЛАНІЯ. Можна мені? Радість яка! — веселістю вкріплює. (передає)

МИРОСЛАВ. Мов лік: на почуття.

МЕЛАНІЯ. Від цитри, мабуть, — подібний. Почуєм?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Торкай, лікарю, спробою: від старовини.

МИРОСЛАВ. Можу. Трохи.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Слухаю, і ніби крізь прозоре кúрення, з віків предківських: що за доля, через терпець!.. в'яже — дужче, ніж закови залізнi з замками, до далекости пекучих згрі'їв. Узяти в жменю піску звідти (нахиляється: уявно набрати, і тупить до грудей), — що чуєш, старече серце? Якою скорботою неvigасимою пройнялося: з переходу численности, де кров, при напастях, влита до судних доріг, запеклась навік, хоч не бачу, з котрим повівом бурi воєнної зрушена з нею. Чи в священний жах і огненний захват — скiнію мчати крізь вічність, над безоднею горя в мандрах. Який дим жертвоприношень віддався тобі? (просипає примарений пісок) Коли не чуєш серце, прислухайсь до струн: допоможуть. Тепер — іншу мелодію...

МИРОСЛАВ. З руїни: в нас.

Слухають.

ДОКОМОРСЬКИЙ. На такій коробці грав боець ескадрону, в двадцятім році, коли наніч таборилися в садибі магната, що втік. Спів був про "волшебні очі", а я сприймав, як бойову пісню проти буржуазії. Проситиму: грати на урочистостях...

В двері погрюк.

Я відкрію.

ХЛОП'ЯЧИЙ ГОЛОС. Дядя Денис! Ваш виконком почав

валитись!

*

Кроки відбігли. Голова, вражений, аж стенився, ніби від коченої цегли; кравець підняв долоні, мов боронячись; художниця погризла ніготь; вчителька підвелася з ліжка; лікар тримає цитру обіруч, як прочитану книжку, не знаючи, що з нею робити.

*

ДОКОМОРСЬКИЙ. Іменинний подарунок! ждiть тут; я — до нещастя. (вiдхiд)

ЦЕЗАРЕЦЬ. Морквяний гарнiр на тарiлку Баса: згризти нашого сусiда. Якраз — коли закордоннi гостi.

КЛАРА МОДЕСТIВНА. То головонiг! З каменя кров виточить.

КАРТИНА 6

Гостинична кiмната; гра в домино i пляшкування при величезнiй картi земних пiвкуль: збiдна голубiє на стiнi.

IППОЛIТ. Берiм просвiток, бо скоро — в рожеву загорожу шлюбiв. Друга партiя. (кладуть колодочки)

НИК. Ждуть: шлеi конячi, як гiрлянди щастя.

IППОЛIТ. Спiшiм, бо вихор непередбаченого розiб'є справу. Держави влюдибнились до гiгантних клiтк з допотопними страшидлами. Iкла шкiрячи, ждуть землетрусiв. Хай перекосяться решiтки i трiснуть запори: можна вплигнути в свiтове ревище взаємопожирання. Творчiсть гине.

НИК. Встигнем. Зверхсуть мистецтва забута: що?

IППОЛIТ. Допомога ангелiв.

НИК. Туманно: без наукових скрiпок.

IППОЛIТ. Ну, пiдкази з сфери... Менi тоскa.

НИК. Скреслюють красу.

IППОЛIТ. Хай вiзьмуть радiолярiю. Або — iкосаeдр: грaнник на двадцять правильних трикутникiв. Внутрiшнi вiдношення дають математичний корiнь для золотих мiр краси. Оплакую похорон iї: вселенськiй обвал! Будила огонь в iржавих серцях. Тепер? — зола.

НИК. Тихо пiсля Одеси. Пригадуеш картяра: шрам через губу... Раз вiдiрвав з розгри всю "косуху" i вирулив на круг: за нiч!

IППОЛIТ. Нам найбільш iкон достарчив. До нього магнетило: фрaєри з кольоровими хустками на жираф'ячих шиях — шанобливо застигали за плечем.

НИК. Програвав весело, коли вигрaчi з слиною в кутиках ротiв, тремтiли вiд жадоби. Поруч був фартoвий шкет, при пiдклеенiй i

перев'язаній гітарі, — під правим оком синя латка; схожий на велику саранчу. Дививсь, як на оперного лева. Клас. (грає на губну гармоніку)

ІППОЛІТ. Знов: по склянці! Прощай молодість: гілка магнолії.

НІК. Спереду кораблі клопоту в порваних вітрилах від кухонних бур на морі нудоти.

ІППОЛІТ. До прірви! Згадаєм поезію! Слухай: "І пив вино винограду неперемінного, чия сила, чия солодкість, чия добрість зроджувала в твоїй крові безсмертя" — в трьох рядках безмежність. Тут ключ!..

НІК. Що відмикати?

ІППОЛІТ. Образ: яким повинен бути всесвіт, якби ми не зіпсували. Ходім малювати: в цьому ключі. Щось по-манастирському тихо кругом. Чую вражаючу несподіванку.

ІППОЛІТ. Так? Що ж: назустріч.

КАРТИНА 7

Кабінет Докоморського.

СЕЛЕСТИНА (матеркою протерла шибки). Докоряють: чого сухарі гризу? — привикла. Вони ж курять і мечуться в суєті. Не думають про скінчення часу. Бідні! (до лікаря, що входить) Більш покращало?

МИРОСЛАВ. Вкріпилася; я жду її. Господар?

СЕЛЕСТИНА. Десь бриють його. Зморився; обвалену цеглу вивіз, прибрав скрізь і стіну підпер. Всі — бігом! У небо не глянуть. Так я пішла.

МИРОСЛАВ (сам). Перевірю подарунок. Похмура переміна: ніби я відкинутий на орбіті — в холод. Ми ж починали дружити! Згашено. Їй, після вражень з великого міста, опинитись на дні глушини? — розпач! Козенята пасуться біля дверей міськвиконкому, а він цілим причілком обсіда. Я — жених? Дрібна платня в лікарні. Тонкі стіни в квартирах: всі лайки сусідів чути. Вічно псується водопровод і електрика; дах протікає. Приписую окуляри і очні краплі. Нудь! Вона ж дожидає чогось: в чудесності... знайдеться, і я потух.

МЕЛАНІЯ (вхід; сині окуляри). Ніби проклádка: під гарячу каструлю.

МИРОСЛАВ. Ксилофон. Я чув раз: Денис Максимович шукає; річ дорога йому спогадом від шкільного оркестру. (більшиками перебіг по дерев'янках, що відгукнулися поспівучо; тоді взяв мелодію)

... На струнах вічності перебираю
т, одинокая верба.

МЕЛАНІЯ. Я! течія зносить пожовклі листки, і надходить мерзлий час.

МИРОСЛАВ. Накликаєм самі...

МЕЛАНІЯ. Ждала: крізь монотонність мжички зараз вдарять дві блискавки, справа і зліва. Розпадеться завіса, під якою я, горобчиха, товчу граматику учням. Відкриється яскравість гірського лугу: без кінця, пройди в платті, ніби тканому з зірок, і зустрінеться, — а! нісенітниця від ранніх років.

МИРОСЛАВ. І я марив; дуже.

МЕЛАНІЯ. Буває, замість виходу: справа залізна брама, зліва безодня. А шукали ж інші? завжди...

МИРОСЛАВ. Знайдено. Стежина — бажана всім: тут, по щабликах. (повів білочками) Погляньмо: були щепи, кусники нерівного, забридженого дерева. Обчищено їх, висушено і обпиляно строго в мірку — різно для кожного клавіша; покладено на ва́лики: ізолювати. Була нікчемність, придатна тільки на розпал в печі, — що ж виникає? Співучість, як пташина; в срібних дроздів.

МЕЛАНІЯ. Століттями чистити в нас і обпилювати до співмірних тонів, та й то — як зазвучать: дикий розлад! Самі, чи певні?

МИРОСЛАВ. Почасти; фах дає мірку: розрізнати можливість в рятунок — від примарної.

МЕЛАНІЯ. Мірку?

МИРОСЛАВ. Приводять бабусю: в неї в очних ямках нариви, мов картоплинки, — брид! Мучиться, занедбавши; світ немилий. І я потерзаюсь, поки обмислю найпевніший спосіб; оперую і сам чую трёмтик, десь в грудях; але не смію піддатись, бо один непоправний рух — занепасться хвора.

МЕЛАНІЯ. Мені теж: можливо, так.

МИРОСЛАВ (помовчавши). Навідуюся часто. От, знімаю пов'язки, — пробує дивитись бабуса і вкруг бачить; болу немає. Всім зморщеним лицем світиться, ловить руку — цілувати. Немає привидів; в неї щось від святости: враз прокинулось. Багато випадків...

МЕЛАНІЯ. Хочу вірити. Чиїсь кроки!

МИРОСЛАВ (сховавши подарунок). Напрямки поділились. Чи назавжди?

КЛАРА МОДЕСТІВНА (з порога). Обуриться огнем! Бо ми порушники: в його іменинність. Дивлюсь на драбину сто разів, — поставлена в глуху стелю! Для чого?

ЦЕЗАРЕЦЬ (з порога). Знак, що звідси вгору немає виходу.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Чому трюмо завішено?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Заощаджують.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Приготуйте дарунки, хоч хмуритесь грізно. (телефон) Я беру. Хто? товариш Бас? О, приємно! Зараз вернеться, перекажу: першорядна важливість! Всього.

Сам Бас; турбота, бо надголосивсь на діз. Чую: наш друг...
ДОКОМОРСЬКИЙ. Вітаю сердечно, вітаю дорогих! Що, що? (застиг, бачачи: всі — вряд тримають речі)

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Не видержали заборони. Ми ж роки разом. Бажаєм великих жнив на полі життя. Від художнього технікуму — ваш портрет.

ДОКОМОРСЬКИЙ (постояв покірно, як під зливою). Зворушений. Дякую, матінко! Підбадьорення.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Від кравецької фабрики: сорочка в викрої, — знаю, вам сподобається.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Теж: річ — на спонуку.

МЕЛАНІЯ. Від викладачів і учнів: "Думи", з рисунками.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Боржник: за цей збірник. Нерви спалив, добиваючись: книги в школах будуть материнською мовою учнів! — хоч колесувати Бас прирік.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. От, забула! Дзвонив — важливість...

ДОКОМОРСЬКИЙ. Хай дожидає: один раз.

МИРОСЛАВ. Від лікарів, подивіться! — ви шукали...

ДОКОМОРСЬКИЙ (добуваючи річ). О! збиравсь купити: душу відведу в терпкий час. Дякую, сину! (розгорнуто ксилофон; спершу незграбно, потім певніш загравав іменинник) Приємна річ: спомином з давности.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Побажання: довгих і світлих років. Відходим. Бас дожида.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Близькі моєму серцю! — вдячність величезна. (складає долоні — в виразі зворушености) Прошу: в кінці праці, тут — вибір і примірка вбрання для Меланії — в зустріч, як перекладачки, з закордонником, що, так би мовити, подвоївся. Обидві фігури, сказав Холодняк, молоді і надзвичайно приємні. Чую, гроза надходить: блиском бити мою голову.

КЛАРА МОДЕСТІВНА (відходячи з гостями; на порозі). Для чого драбина в рівну стелю?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Заріжте: не знаю! (сам) Спитати вивірку; сухарі кушає.

*

(прочинив двері) Бабусю! — (чути з глибини: "Га?") Ідіть сюди!
СЕЛЕСТИНА (догризаючи сухарик і тримаючи свічку). Я тутечки.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Ви довше служите; нащо драбина, без виходу?

СЕЛЕСТИНА. Хто ж його знає! воно — здавна. Комусь думки обтемніли, хто ставив. На одно вказується: як знаменіє.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Забули ляду прорізати. Яке там знаменіє! — до чого?

СЕЛЕСТИНА. Скоро кінець віку, і ніхто по драбині не втече. Земля згорить, як скирда соломи.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Вівсяної?

СЕЛЕСТИНА (кладучи свічку і сірники на полицю). Вівсяної.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Чого свічка: до світопреставлення?

СЕЛЕСТИНА. Атож: треба! Електрика примре, — я засвічу.

ДОКОМОРСЬКИЙ (махнув рукою). Ну, дякую, Селестино Кузьмівно, ідіть! (сам) Бас? — почекай. Як підбадьорили друзі уважністю: платня за труд. (обторкує речі, кульгаючи коло них)

СЕЛЕСТИНА (з течкою, держаною, ніби таця). Найсвіжіші бумажки.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Сюди їх! Он — підписані; віднесіть.

Вона непорушна.

Що там?

СЕЛЕСТИНА. Картинка на пам'ять: зосталась від батюшки покійного. Дай Бог здоров'я — вам і жінці, по доброті обох.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Спасибі. Дивно! — город із світла виходить. Що?.. Київська Лавра, — підписано. Е-е, річ прекрасна, ну, ви, он що: нікому не кажіть, а то знаєте: тогб, добре?

СЕЛЕСТИНА. Не тривожтесь. Аби картинка — по серцю. (виходить)

ДОКОМОРСЬКИЙ (скоріш ховає дарунок в портфель). Дома замкну в шафі. Майстрівський образок! Знаю — забобон і опіюм; а бач, подобається. Хто зна? — що в мені? (ставить свій портрет на стілець, при стіні) З'явився в барвах другий раз — я; властиво, нас двоє: ніби один розщепившись в подвійності. Що більше думаю, складніша заморока оповиває свідомість; мабуть, від втоми. (вгорнувши, ховає портрет за стіл) Будуем: аж небо роздерти, хай ніщо не встоїть — над споруду щастя. А ось: ні хрінця не виходить! Чому? Не знаю. Відчутно все страшніш: із калюжки, вчорновівши, через вселенну рвонувсь малечий нагрудничок, присмертний! — не пускає. Дужчий за нашу затію, розкрячану, як рожевий ірій народів. Що з неї склепалось? — парткнязівство Баса. А-а! забув: його телефон. Четвертуюсь: під сокиру.

КАРТИНА 8

Кімната бабусі — в підвалі; віконце під стелею, ікона.

СЕЛЕСТИНА. Поворухити житні скибки, додати свіжих — на лист. Помалу сушаться, ще спліснявлюють. (береться вишивати) Рушник, як у старовину, — комусь пригодиться. Все стало не так; колотнеча! — з'юрмилась боговорожо: переставляти світ, як веселий дім, на чому? На кістках свояцьких. Схотілося цвіту з грядок, всичених кров'ю. Скрізь відступництво. Нацьковуються брати на братів: ріжмо! — з сім'ями: старечу і малолітство, вряд! І так зроблено, проти заповіді. Рогатими звірищами відкрились. А здобуто що?

Бач, лампадка погасла! — е, ні: розгорівся блищик; гляди, комусь пригаситься світ, чи не вчительці? — і знов буде добре. Угодна вчинком: для діток. З біди душевної ніби прозріє. Плавóчок поправлю і піділлю олії. (клопоталася лампадкою)

Знов відчутно мені, зблизилось: більш, як з досвіту, виднота велика, чи не в суд? — на мене, окаянну... Ні, ще в милость. Боюся, стара гілка, — не збагну думкою слабою і вбогою: в який стан мені — за недовгий крок до години, коли переставлюсь... Посвічено серед страхів гробових... оце я! — змерзла!.. (падає в поклони земні)

Прости мені, Заступнице небесна, — виведи сироту Меланію з сіті біди, душа її тобі приналежить. Уже лампадка розгорілась! Спаси і помилуй: нехай не вшкодиться ніхто з сусідства, і не похилиться селище порогом і вікном чи стіною, а встоїть: на прожиття. (підводиться)

Понесу: обіцяла, книжечку батюшчину — до недужої.

КАРТИНА 9

Кімната вчительки.

МЕЛАНІЯ. Побліднув мій круг. Сіро довкола. Декотрі з подруг вірують в небо. Що ж? — їм дався зміст. Того не маю. І не можу змертвіти. Торкнеться незначна радість, враз розворушений пóсвіт захопить. А все — самотність. Мирослав? милий, мабуть, більш, ніж сама думаю. Чи щось прочувається — незвично, крізь пилякувату щоденність?

За стіною брязк і гамір, часом — віски з сварок.

Облетять пелюстки в грудях; обличчя зблякне і зморщиться в павутинницю, ніс обгостріє, очі будуть пригаслими кружками, а губи посиніють — між щоками, вваленими над причорнілі рештки зубів. Буду баба.

Чи гріх: жити гожо. Працюю, аж сліпну. А моє право? Не знати, де розмикається незримий обвід; мов зав'язано в

мáривність. (стукіт) Зайдіть!

СЕЛЕСТИНА. Знов бачимся. Зшиток небіжчика, — ось, принесла. Вам буде.

МЕЛАНІЯ. Дякую. Прошу сісти! Спробую сторінки. Тут: "Будувати устрій з ненавистю і помстою, це — як їхати в ліс по дрова, запрягши в гарбу двох тигрів: не знаєш, куди тебе везуть, коли перекинуть і де з'їдять".

СЕЛЕСТИНА. Ми: вивалено в рів — поїсти. Вибачте!

МЕЛАНІЯ. Тут: "Коли в побудові квітневі двері, а на душах — ведмежа шерсть, — нема будучини".

СЕЛЕСТИНА. Вже так! Задихаємося; слухаю ще.

МЕЛАНІЯ. "Щастя будується не в фабричностях, а в серцях. Всесвіт — мій! де святкую з свічками або ковтаю сльози. Нікому не буде зірки за рахунок болю і крові іншого. Вкінці вдарить судна блискавиця — хижому в голову: тепер або в вічності".

СЕЛЕСТИНА. Краще тепер.

МЕЛАНІЯ. "Хто живе вовчістю, тому варитиметься ядучий посуд, таємно вкріплений між ребра".

СЕЛЕСТИНА. Воно: адство.

МЕЛАНІЯ. "Нам даровано вінець первотворної доброти. Поборем злобу в собі, — матимем могутність громів".

СЕЛЕСТИНА. Чи не так, дочко?

МЕЛАНІЯ. В кожному рядку душевний досвід страдника. Але я ще не при цій стороні.

СЕЛЕСТИНА. Будеш. Досі ждала чогось блискучого для очей, а то все — примарна смертизна. Чисте сузір'я стало в твоєму серці; чого ж кидатися в доми з розкошами? — там часто малюнок омани, і ловлять чорні руки горя.

МЕЛАНІЯ. Як відмовитись від кращого?

СЕЛЕСТИНА. Аби не впасти в ніч! Там розпадеться красна поставщина для очей. Але твоє сонце сильніше. Збережи зшиток, мені — вже пора.

МЕЛАНІЯ. Ждатиму вас.

КАРТИНА 10

Міськвиконком — кабінет; четверо сусідів.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Поговоримо в сяйві: з двійниками. (відкрив трюмо і віконну вітрину — всі, обсіпані сонцем, вглядаються в дзеркальність і відступають, крім Скороми: склала руки під грудьми, в поклони відбиткові)

КЛАРА МОДЕСТІВНА. З кораблекрúшення — я! прагнула

до мистецтва в світлокрилості авангарду: тому з останнього семестру Академії вигуркнута, як кішка за двері. Вчу молодших: "завуч!" — зморшки, мов на могильній землі. (відсторонюється: з жестом запрошення для інших)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Обломок, з пожежі. Після шаблярства кришив зуби об науку; а — "переміщено". Обновлюй гóрод ветхоадамівський, засвітити в новий вік: квітником неба. Стерплюю люту загадку: два бразільці, замість одного? — тс! — відблисковий подвійнику! — чого дивишся в мої вицвілі очі? Слідуючий!

ЦЕЗАРЕЦЬ (протягнув руку, як — здороваються). Окулярів не носите в золотій оправі? — підійдуть до рúдости бороди. Був "паризький кравець", в час імператорської величності, і хотів мати десять маківників щодня. Ні! — пильнуй свого серця. І чого десь "їм" треба? (зметнув плечі і розвів руками, відступаючи)

МЕЛАНІЯ (підняті долоні). Помиріться: презрїла юність, на попелищі свого підскакуватого мрійництва, — і шкільна робітниця, скорочено: шкроб. Стоїш на роздоріжжі років? Ну, й стій! Чи все при сонці, з яскравою парасолькою? Поплач в хусточку: по-завтрїшньому. (відступає)

ЦЕЗАРЕЦЬ. Черга Мирослава...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Ось його дзеркало; (на вчительку) неповне, чи навпаки, дві журби замість однієї. Привітайсь!

МЕЛАНІЯ (вистроюється в ставі Тижденика). Ви знаєте? — полярне сяйво перенести в Черкаси: краса, і жити можна. Справжня дружба? — без страусового пір'я! Її терплю в стороні. (прескромно відбочується)

КЛАРА МОДЕСТІВНА. А що ж? Правда має свою галузку в росі плачів, з кривавим цвітом. Перед його руками мандрує біда людська, там він — як священик.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Ставлю портрет поряд дзеркала. Що переважить?

ЦЕЗАРЕЦЬ. В дзеркалі сезóта: ледь відійду.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Ні, рух: в дзеркалі — як в житті; а портрет — недвига.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Чийсь образ пройшов на портрет через душу художника. Дзеркало? — мавп'ячість.

ДОКОМОРСЬКИЙ. В дзеркалі, що? — привид, як портрет. Приміряєм.

КЛАРА МОДЕСТІВНА (прикидаючи плаття вчительці). Барва: для трупів! Я зомлію. (нюхає пахощ від флякончати)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Роздавлена гúсїнь.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Я не павук: ткати матерію з своєї слини! — що дають, крою.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Якби бразóль або вермільйон! В

гостиницю нести каталог з бібліотеки, — гості читво замовляють. Маєм: блідозелена сукня — білий комірець. Ходім приміряти! Гожий викрій...

ЦЕЗАРЕЦЬ (вслід — поклін, з перепрядання бороди). Найзобов'язаніший!

ДОКОМОРСЬКИЙ. Нарядити цех! — чотирнадцять героїв і шість красної статі. Бризніть божевільністю весни! — смарагд, лазур, крем, помаранч. Труд: празник трудящих, тут — ідея! — словом... (розворушив долонею простір, на знак складности)

ЦЕЗАРЕЦЬ (знов оглянувши свій відбиток — докладно). Що з одежею потім: стягати?

ДОКОМОРСЬКИЙ. По живому списку. Чому їх два? Гризусь і всохну!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Можливо, збіжаться в одно. (вийняв з кишені рисунок — розгорнув на стіні) Ось, примірюю викрій шлюбного вбрання для молодої, красного, як зірочна лілія в садку. Залюблені з "Пісні пісень" — стануть під вінець, порадіють разом з гостями. Одно, за кравецький вік, викрою плаття: мрію виспіваю, під найвеселішу святочність. Як вам?

ДОКОМОРСЬКИЙ. О, чудесно! Без брилянтів і жемчужин?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Без. Навіщо? Біла квітка гарніша.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Проти їх, мертвих, в ній — жива краса; як з душі. Зготуєм для наших: лікаря і вчительки.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Кому ж? Шлэйфік, чи потрібен? Вирисував і вагаюсь.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Зайва хвостатість: не в празничник зірки, а кометі — на недобру вість.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Все ж і найкращі пташки мають хвостик. (сховав карту)

КЛАРА МОДЕСТІВНА (поспішає — з Меланією в яснозеленому). Якраз! Трохи зрізати, пізніш, на крижах. (обсмикує зборки)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Пройдися, як модель: плавно... (стежать рух троє: судді) Ну, ну! а чого, дочко, пригорблюєшся? Спіши в обов'язок і, один чи два, запроси сюди, в музей і в парк: там симфонічні вечори.

МЕЛАНІЯ. Згадаю. (відхід)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Двоє з одного, — як?!

Замислені: він суворо, ніби стаючи на недружню силу, художниця — трохи в піднесеності: розгадка зараз освітлить; кравець — неваженість.

Далі буде

ВІДСТАНЬ ПІЗНАННЯ

Мойсей Фішбейн

Не знаю, як визначити те, що трапилось зі мною. Іміграція? Так. Еміграція? Так. Я єврей. Народився на Україні. Пишу по-українськи. Мої друзі-українці називали мене — цілком щиро! — українським поетом і перекладачем. Я погоджувався. Потім почав заперечувати: "мабуть, не український, а україномовний". Але дефініція не міняє суті. Дехто з моїх знайомих-євреїв суворо запитував — "чому саме по-українськи?"; дехто, поблажливо прощаючи моє "дивацтво", знижував плечима; дехто вистрілював у мене повний набій власної "поінформованості" (від погромів Богдана Хмельницького до сучасного антисемітизму) і в кращому разі не називав запродацем. У мене чудові друзі, і я тішився тим, що жаден з них — ні українець, ні єврей — не поставив мені подібного запитання.

І мама, і батько мої — євреї. Мамина рідня — з Миколаївщини. Бабуся (мамина мати) говорила зі мною по українськи. Мама до війни викладала в школі українську мову та літературу. Її перший чоловік, українець Олекса Свирса (також шкільний учитель), помер від поранень у фронтовому шпиталі. Батько мій — з єврейського містечка в Басарабії. Його рідні, його перша дружина загинули в нацистських концтаборах. А він був на фронті. До 1940-ого року не знав жадного слова ні по-українськи, ні по-російськи. Вихований у традиційному єврейському дусі, батько й мені — краплинами, крихітками — передавав своє єврейство. Я відчував причетність до двох культур. Алеж єврейська була майже недосяжна. Я почав писати по-українськи.

Чорного 1972 року випало мені перебратися з Чернівець до Києва. Рік тотального українського погрому. Зденаціоналізовані істоти нищили культуру України. Били по живому. До синців. До крові. Арешти, арешти... Здавалося, їм не буде кінця. Кого заарештовано, кого виключено, кому заборонено друкуватися... Нескінченні "чорні списки"... По всесоюзному телебаченню українських пісень співав Дмитро Гнатюк, українського гопака виконували професійні та самодіяльні ансамблі, Андрій Сова в Москві читав по-українськи жарти Глазогова, ресторанны співаки

Перший із запланованої серії нарисів про сучасний Київ. Заголовок узято з однієї з поезій Леоніда Первомайського. Імена живих осіб у нарисі змінено.

захпиналися "Червоною ротою". Під цей стилізований естрадний акомпаньямент нищили культуру народу. Фарисеї у хромових чоботях та в цивільному. За рік — вже 1973-ого — в армії, на китайському кордоні, п'яний прапорщик кричав мені: "Что, слишком умный? Образованный? Я с тебя это выбью!" І вибивав. А потойбіч озера Ханки стояло китайське військо. А радянські газети кричали про хунвейбінів, про нищення китайської інтелігенції, китайської культури.

(1933 рік. Моя двадцятирічна мама — вчителька української мови та літератури в сільській школі на Миколаївщині. Додатково її "навантажили" уроками співів [подібні "навантаження" й досі існують у деяких сільських школах: бракує вчителів]. На дітей моторошно дивитись. Попухли з голоду. В очах недитяча байдужість. Засинають на уроках. Буває, що й не прокидаються. А за шкільною програмою — співи. Співи! Весною почали їсти траву. Йшли на цвинтар, — на цвинтарях завжди пишне зело.

Сусідський хлопчик вийшов з хати. Ледь доплентався до цвинтаря. Знесилений, упав у траву. Мати чекає — нема. Почала шукати. Знайшла таки. Раптом побачила — когось ховають. Підводить хлопчика, тягне за руку:

— Синочку, он ховають когось. Уже й могилка готова є. Ходім, я тебе туди покладу. Все одно тобі не жити. Я скоро помру, хто ж тебе тоді поховає?..

Ледве люди відборонили дитину. За кілька днів померли і мати, і хлопчик. Люди їх поховали.

Скільки ж їх, трагічних безіменних горбочків в Україні? Забутих. Незабутніх. Коли ж судитимуть катів? Коли?)

"Плоть кричит!" Це з Чеховської "Палати No 6". Але мені здається, то про Дон Кіхота. Коли він написав листа на оборону заарештованого шестидесятника, його виключили зі Спілки письменників. Усі грубезні томища спілчанських "функціонерів", разом узяті, не варті й рядочка Донкіхотового перекладу. Весь їхній "пролетарський інтернаціоналізм" з антисемітськими анекдотами по кулуарах не вартий його світлої любови до України. Він ніколи не казав мені про свою любов до євреїв, як не казав поетові й перекладачеві Геннадієві Айгі про любов до чувашів, а росіянам — про любов до росіян.

Подібно до п'яничок, що б'ють себе кулаком у груди з криком "Я тебе уважаю!", лише ті присягаються у вічній любові до твого народу, хто відчуває власну провину й власну неповноцінність. Дон Кіхот не має ні почуття провини, ні почуття неповноцінності.

Його національна гідність (отже, й повага до інших націй) сягає таких вершин, що я іноді відчував себе й Дон Кіхота представниками однієї нації. Не певен, чи є хтось із євреїв, блячий і дорожчий мені за Дон Кіхота.

Якось Дон Кіхот розповів мені: він звернувся до продавальниці по-українськи, і якийсь чоловік гаркнув йому: "Ишь, разговорился! Ты не во Львове, чтоб на этом языке говорить!" Це відбувалося в центрі Києва! Я уявив себе на місці Дон Кіхота, і мені стало страшно. Що з того, що Дон Кіхот почув це від якогось міщуха, обивателя, зденаціоналізованого негідника, а не від інтелігента, не від справжнього представника російського народу! Він почув це в Києві, у столиці України, він, людина, що знає понад десяток мов, він почув це про свою рідну, українську! Бувало, його виправляли на вулиці: "Собака — не 'он', а 'она'. І йому залишалося, посміхнувшись, відповісти: "У вас, може, й 'вона', а в нас — 'він'".

Хочу зауважити: збиткуються з української мови іноді не лише ті росіяни, що вважають Україну своєю колонією, але, на жаль, і деякі українці, чи то колишні українці. Здебільшого це ті, що з передмістя перебралися до міста. Їм здається, що городянинові не личить балакати по-українськи, що українська мова "груба й не модня": навіть високопоставлені товариші на всіх зборах, на всіх з'їздах і пленумах читають за цидулкою по-російськи. І починають вони кпити з рідної мови. І вже можна почути від них: "Ах, девушка, какая ж вы упьёртая!" або "Света, сматры, как я ныраю!" Тут з них глузують росіяни. І, щоб самоствердитись, колишні селяки збиткуються з того, хто розмовляє по-українськи.

Люди без мови, люди з відламаним корінням. Мій прапорщик Слись соромився того, що він українець. Коли в нього народився син, він казав усім, що віддасть хлопчика тільки до російської школи. Під час передисльокації нашого батальйону на Далекий Схід, у skutому красноярськими морозами ешелюні я привітав його з днем народження Шевченка. Він брутально вилаявся, — мовляв, його більш цікавить день народження власної жінки чи кума, ніж Шевченків. Українську мову він поступово забував, а російської так і не навчився. На українців казав "хохли", на неслов'ян - "чўрки"... Напившись, затягнув мене до каптьорки: — Ти думаеш, што ти український поет? Ти еврейская морда! Згною!

Наступного дня я одержав листа від Патріярха: "Ви український поет, пам'ятайте це. Я вірю в Вас, у Ваш хист, у Ваше слово, і ніщо мою віру не зможе захитати". Спасибі вам, сивий мій батьку! Як вчасно прийшов тоді ваш лист!

Мої українці, мої друзі, вони завжди підтримували мене, завжди, — і тоді, коли серце їм стискав інфаркт, і тоді, коли воно

стискалося від того болю, який не фіксується жадним кардіографом, коли вже нічим було дихати, коли вони самі лежали, звалені з ніг черговою антиукраїнською кампанією... Вони завжди знаходили сили, щоб посміхнутись мені.

— Ну, Дон Кіхоте, як там, у опозиції?

— Та яка опозиція... Я лежу. "Лежу" через "е", а не через "и".

Коли я виїздив до Ізраїлю, вони, знаючи мій настрій, бажали мені єдиного: знайти душевний спокій. Боюся, що це їхнє побажання вже ніколи не справдиться.

Леонідові Соломоновичу Первомайському про мене розповів Патріярх.

Дехто з моїх друзів досі негативно ставиться до Первомайського, не може вибачити йому деяких виступів і того "осназівського настрою",* що його поет мав замолоду. Дехто навіть намагався переконати мене, ніби Первомайський мало не з дитинства мав неприязнь до України, до її історії, до будь-яких проявів української національної самосвідомості.

Передавши мені запрошення Первомайського, Патріярх сказав:

— Підіть до нього. Pozнайомтеся. Почитайте йому свої вірші й переклади. Тільки дивіться, не дуже песимістичні, — досить йому й власного песимізму.

То був лютий 1972 року.

Первомайський слухав мене з заплющеними очима. Він напівлежав на дивані, зіпершись на лікоть і поклавши голову на долоню (його улюблена поза). Обличчя переоране зморшками, під очима — темні, також у зморшках, мішки. Він багато курив, — може, ці щоденні дві пачки "Столичних" і спричинили його наглу й передчасну (чи буває вона вчасною?) смерть?

Того вечора я вперше почув про нову генерацію українських поетів, про модерну українську поезію. Того вечора він захопив мене своєю ерудицією, тонким відчуттям поезії, малярства, музики. Я бачив перед собою мудрого, але втомленого, страшенно втомленого чоловіка, — то була втома не одного дня, а багатьох років. Мені пощастило: я спочатку познайомився з ним шістдесятичотирилітнім, а вже відтак прочитав його ранні "осназівські" вірші. Він подарував мені своє "Древо пізнання", підписав: "Мойсееві Фішбейну на довгу дорогу в поезії" (хто ж з нас обох тоді знав, що ця дорога буде довгою передусім географічно?). Вже прощаючись, запропонував перекладати

*Осназ — російське: (Части) особого назначения — частини особливого призначення. — *Ред.*

поезії Гайне для редагованого ним чотиритомника (кілька моїх перекладів з'явилися згодом у першому томі, що його Леонід Соломонович устиг відредагувати). Потім я часто бував у нього — і в Києві, на вулиці Коцюбинського, і на дачі в Ірпені. Наприкінці свого життя він багато що почав розуміти, бачити (а може, розумів і бачив раніше, але, вихований у вогкому льосі 1930-их, 1940-их, 1950-их років, не дозволяв собі широко розплющити очей, щоб не осліпнути?). Про це свідчать і його останні, мудрі й прозорі, книжки — "Уроки поезії", "Древо пізнання", посмертно видана "Вчора і завтра". Вони різуче відрізняються від його ранніх, "осназівських", опусів, від його нудних поем 1940-их років. У Первомайського є чудова п'еса — "Безногий солдат, або Учитель історії", — на мою думку, один з кращих його творів. На жаль, її не опубліковано досі.

В останній рік свого життя він часто повторював мені одну фразу: "Ви ще нічого не знаєте, молодий чоловіче, ви ще нічого не знаєте..." Про що йшлося? Про те, що діється довкола? Про його близьку смерть (мабуть, він відчував її наближення)? Тепер можна лише здогадуватися.

— Ми жили з Леонідом Соломоновичем у одному будинку, — призналася мені якось Тамара Коломієць, — так хотілося з ним поговорити, але я не наважувалася зайти до нього, ба навіть потелефонувати. Чомусь боялася його. Мені здавалося, що він такий неприступний, такий замкнений, такий суворий. Ми тільки віталися. Живучи в одному будинку, так і не поговорили.

Та суворість, та замкненість і неприступність були суто зовнішні. Про це знали не тільки його друзі. Це відчули й ті, хто не був з ним знайомий особисто, ніколи з ним не бачився. До останніх днів Первомайський листувався з Мирославою Шумляківською. Ця дівчина (здається, з Волині), що працювала прибиральницею, надіслала якось Леонідові Соломоновичу жмуток своїх віршів. Вони так і не зустрілися ніколи, але Первомайський постійно писав їй, давав поради, підтримував, не випускав її з поля зору.

Коли видавництво "Молодь" попросило його прорецензувати рукопис першої поетичної збірки зовсім юного тоді Бориса Корнієнка, він написав не звичайну рецензію та ще й з загальноприйнятною кінцівкою — "посилити громадянське звучання", — але чудовий есей про творчість молодого поета. Коли вийшла книжка — цю рецензію вміщено в ній як передне слово. Я майже переконаний: якби не рецензія Первомайського, верлібри Корнієнка не побачили б світу. Леонід Соломонович помер. З Корнієнком вони так і не зустрілися.

Вже після тяжкої операції на легенях, за кілька місяців дс

смерти Леонід Соломонович прочитав у "Вечірньому Києві" статтю "Паперові квіти поезії". Підпис — Мусій Богуцький. То була стаття про нього. То був погром. Чорносотенці, маючи дозвіл (чи вказівку?) "згори", били смертельно хворого поета. Друзі заспокоювали Первомайського. У відповідь він тільки посміхався: "Дурниці, мене цим не візьмеш, я й не таке бачив". То правда, він бачив не таке. Страшніше. Набагато.

Улітку 1973-ого, в Ірпені, Первомайський признався мені, що досі не уявляє собі свого читача. Потім сказав, що вже років зо два нічого свого не пише, лише редагує та перекладає (тоді саме вийшла збірка поезій Війона в його чудовому перекладі). То була містифікація. Він писав до останнього дня, до останнього подиху. "Вчора і завтра" — збірка поезій, написаних у останній рік життя, написаних поетом, який знав, що скоро помре. ("Наближається срібний автобус, залишається мало часу" — це ще з його попередньої книжки). Коли вже після смерти Первомайського збірку готували до друку, рукопис дали на рецензію Абрамові Кацнельсону. Кацнельсон закинув покійному авторові надмірний сум у поезіях.

... На засніженому цвинтарі бубоніли промовці. Знов переповіли поетову біографію, — дієслова, звичайно ж, у теперішньому часі: "вступає" "видає", "одержує"... Ні слова про те, як цькували. Щось промимрив за цидулкою Збанацький. Друзі стояли осторонь. Мовчки. Коли труну засипали землею, Патріярхова дружина торкнула чоловіка за рукав, запитала поглядом: "Може, відійдеш?" Він похитав головою: "Ні". І залишився. До кінця.

За кілька літ по тому я запитав Патріярха:

— Як Первомайський, знаючи, що от-от закінчиться життя, міг так і стільки писати, так сумлінно римувати? Що це — інерція чи сила духу?

— Сила духу, — відповів Патріярх.

"Літературна Україна" готувала жалобний номер. Мені подзвонив Олесь Лупій: "Ми знаємо, що ви були в близьких стосунках із Первомайським. Чи не напишете жалобного вірша для нас? Піде прямо в номер". Я не вмю писати "на злобу дня". Чи не думають вони, що подібними "жалобними віршами" треба запасатися заздалегідь, ще за життя своїх друзів? Я згадував Леоніда Соломоновича. Пригадалася його розповідь про те, як важко народжуються в нього вірші, як ночами його мучать, крутять, ламають слова, а ті рівні рядки, що згодом лягають на папір, — то результат страшних безсонних ночей. Він казав мені:

поезія — це душа, це праця душі. "Літературна Україна" не надрукувала вірша, що його я тоді написав:

ПОЕЗІЯ

Пам'яті Леоніда Первомайського

З далеких захмарених цѣрин —
нестримно — назустріч мені —
як той вузькоокий татарин
на оскаженілім коні —
повісмами білими грива —
крізь темряву дику століть —
в своєму шаленстві щаслива —
захмарена темрява мчить.
Невпинна — первісна — жорстока —
жахна — неминуча — важка —
сліпа — і таки вузькоока —
подібна до кочовика —
і нищить — і трощить. А зрана
в печальних очах дикуна:
незаймана і невблаганна
повсюди лежить білина.

ДНІ І НОЧІ

Микола Горбаль

Як ще не було дня
і ще не було ночі,
бо ще нічого не було.

Ніхто нікого ще не кляв
і не моливсь ніхто нікому,
бо ще нічого не родилосьь.

Було лиш СЛОВО
голе, голісіньке.

День крадькома підійшов до Ночі
затулив їй долонями очі.

Впізнала,
чекала,
не спала,

Відчула дотиком початок Дня —
зашарілась,
довірилась,
тішилась,
ніжилась,

А потім поволі виповнив її зсередины —
обімліла,
обм'якла,
розчинилась...

Темна.

Вишивала льолю

Микола Горбаль, 1941 року народження, вчитель музики з Тернопільщини.

За поему "Дума" в 1970 році був засуджений до п'яти років концтаборів та двох років заслання в Сибір, відбував покарання в Пермських таборах, а заслання в Томській обл. Звільнившись, жив у Києві, працював ліфтером. Був знову заарештований 23 жовтня 1979 р. і обвинувачений у "спробі згвалтування" та "опорі представникові громадськості". 21 січня 1980 р. Горбалья засуджено до 5 років ув'язнення.

Невидана збірка "Дні і ночі" — його невідільницькі поетичні рефлексії. Тут подаємо невеликий вибір з неї.

маленькому Ромчикові
пир'ячком, травичкою,
пелюстками,
дротиками,
хрестиком в тернову доріжку.

Витесав з вербової дощечки
музики трошечки,
та ще й вершики два
топірцем зрубав.
В'януть, сохнуть.
Нехай! —
Буду в попелі ноги гріти.

Час занурився в пільму,
лиш чути як космос
скрипить трибами галактик,
мов старезний млин.
Та вузлик нервів з острахом
дивиться на вкриту
космічним порохом
павутинку ілюзій:
урветься?..

Зашкарубла рисочка дару
ніяк не перетне лінії серця,
щоб вибухнути.
Похмуре самоспалення.

Сутужно.
Молив хоть іскру ласки.
Вимолив,
втішився,
роздмухав,
заходивсь
і грівся коло багаття,
розпаленого фантазією.

Не на багато вистачило:
вдавання не дозволило любові
підкинути в пригаслу ватру
хоч пару тихих,
теплих слів.

Сам.

Приніс охапку осени
в оселю голубого смутку.
На Різдво роздам
колядникам відсутнім
по жменьці шелестіння
на срібні дзвоники.

Писав собі лібретто,
адресоване вітрам,
щоб виспівали й мою арію
завиванням в холодних коминах —
Час підганяв конопляним батіжком
із зламаного дитинства.

Скельця потрощених ілюзій
в калейдоскопі часу
складались у химерні візерунки —
Поезія.

Мабуть, прийдеться розтрощити й цяцьку.

Замерзаючі вмирають у блаженстві
... зморені
присіли трошки відпочити,
лиш трішечки.
... Солодко.

... серед жита
на суголовках,

понад вербовим яром,
розкидано,
 з крейдяними лицами
 в киптарях
по одному
 стоять хористи,
 мерцями.
Це ж я мушу диригувати журавлі.
 ... а руки?!
Де ж мої руки?!
Вітер лопотів на жердині
 порожніми рукавами.

... шукати серед степу кам'яну бабу,
 як свого вчорашнього дня,
 бо що інакше.
Вона стерпить...
 Буду ревнувати її до половців,
 а вона буде мовчати,
буду шаленіти від того мовчання,
 а вона буде мовчати...
Алеж мені треба з кимось говорити?!
 Ну, що ж, мовчи...

Рум'яні сунічки
 в коротких спідничках
і їх так багато...
Сонце, бджоли, свято.
 Як же ж я огляну
 радості поляну?
 Як?!
 глухий навколо березняк
 ... і їх так багато.

Де дістану вуалі
 на твоє діамантове весілля,
 місячним сяйвом писаної,
 що манить звабою,
 млоїть лукавим приємком.

Де?

Як хочеш — візьми писану торбу.

Чим багаті...

■

Пробудження приходить з брязкотом ключів,
Не дозволяючи з розвидненнями зустрічі.

Чотири стіни у душі моїй,

Залізний засув на моїм обличчі.

■

Невже ви, потвори, думаєте,

що з обрубаними крильми

зникає потреба летіти?

З нотатника «БЕЗ ПОЧАТКУ І БЕЗ КІНЦЯ»

Іван Кошелівець

Ще раз Париж. Але цим разом тільки про Осінній сальон (Salon d'Automne) 1979.

Серед безлічі постійно діючих галерій і виставок Осінній сальон — мамутове видовище. Влаштується він, видно, тим способом, що упорядники приймають усе, що охочі показати своє мистці зносять. Потім кліткують тимчасовими переборками просторий, як полігон, партер Великого Палацу (Grand Palais) на коридори й залі і, одержавши тим робом кілометри стін, обвішують їх малярськими.

Те, що зайшло в мистецтві за останні роки, найкраще бачити на такому масовому видовищі: сьогодні немає якогось домінантного стилю. Щоправда, усе ще сильні відгомони імпресіонізму. Так само не бракує сміливців, що спокушаються вправами в сюрреалізмі, хоч здавалося б, що тут ще можна вигадати після Далі? Є й кубісти, а одна зала останнього сальону вивопнена "геометричним" малярством. Питомна вага абстрактного виразно пішла на спад, і виглядає воно сьогодні чомусь застарілим. Усе ще на піднесенні т. зв. наївне, і, хоч не бракує підробок під нього, проте воно завжди приємне на око, власне — наївністю рисунка, кольору, композиції.

Загальне враження таке, що сьогодні публіку нічим не здивуєш. Давно минули ті часи, коли поява імпресіоністів була сприйнята як катастрофа. Швидка зміна стилів від початку цього століття і піднесення мистецької культури в масі до того рівня, на якому пересічний глядач розуміє, що фігуративне чи абстрактне в мистецтві — вислів індивідуального бачення світу, неповторний у засобах чи бодай у задумі, привчили нічому не дивуватися. Тож у сьогоднішньому ландшафті виставки неможливе було б таке, щоб коло якоїсь картини згромадився натовп обурених з вигуками протесту й вимахуванням палицями. Публіка спокійно пересувається від однієї картини до другої, і видно, як, находившись, від втоми починає нудитися. Просто від того, що мистецтво несприйнятне у великих порціях і втомлює навіть тоді, коли має справу, як у великих світових музеях, з самими шедеврами.

У мистецтві є різні критерії, й один з них, може, з погляду суворого фахівця й здаватиметься позамистецьким, але, на мій

погляд, не гоже легковажити й його: чисто емпіричний, по-галицькому сказавши — на хлопський розум: чи хотів би я повісити цю картину в себе в хаті? Щиро признаюся, що, ходячи по виставках, залюбки прикладаю в уяві картини до цієї суб'єктивної мірки. Звичайно, мистецтво не продукція предметів широкого вжитку, і там, де тисячі свіжо спечених експонатів, як в Осінньому сальоні, відповідь на питання, чи хотів би я мати цю картину, — для мене пересічно в дев'яносто на сто випадків негативна.

Попри це ходити по залах Осіннього сальону — велике задоволення: раптом набредеш на щось таке, що й не визначиш, до якої категорії цього мистця записати. Такі в останньому Осінньому прегарний кольорами й композицією натюрморт на стільці Жана Марзеля, камаргський пейзаж Моріса Сарту, читальниця Роже Вормса, два експонати Карзу.

У творчості останнього багато декоративного. Власне декоративний тут і один з експонатів — "Опера". Своєрідність манери Карзу в тому, що його постаті й предмети наче б виплетені або обплетені чорною соломою, настовбурчені й розколошмачені кінці якої не пообтинані. На яскравому кольоровому тлі ця "солома" надає образіві настрою романтичної замріяности. Досі, скільки мені відоме, ніхто не насмілювався наслідувати Карзу, бо неможливо: занадто було б помітне, як неможливо наслідувати готичність ліній Бернара Бюффе.

Коло Карзу я мушу зробити зупинку ще й з іншої причини: посередньо він винуватець моєї незгоди з Юрієм Соловієм. Ось як це сталося. Десять чи п'ятнадцять років тому Карзу зробив цілий альбом малюнків Бріжиди Бардо. При цій нагоді він висловив здивування: чому в сучасному малярстві так багато замишування в потворному, що воно наче б стало невід'ємною ознакою новітнього, хоч і новітнє може ж бути просто гарним? Давнє діло, але здається мені тепер, що саме під впливом Карзу я цей самий закид висловив на адресу Юрія Соловія, і відтоді він не оминає нагоди наскакувати на мене з усякого приводу. І хоч я не маю звички відповідати своїм опонентам, він, мабуть, затявся продовжувати такі свої вправи, доки існуємо ми обидва і наша еміграційна преса.

Упорядники Осіннього сальону, знаючи, що таким нагромадженням мистецької свіжини не дуже заімпунеш публіці, кожного року вигадують для неї якусь особливу принаду, цим разом одну велику залю вони присвятили 75-літтю першого гуртового виступу в сальоні фовістів (Les Fauves), по-нашому — диких. На тлі загально не відстояного з перевагою пересічності ця зала справляє враження казкової оази і достоту приголомшує буянням фантазії й безумством кольорів. Тут бо тільки те, що витримало

перевірку часом.

Загальноновизнаним метром фовістів був Анрі Матісс. Крім нього тут виставлені Брак, Вляменк, Ван Донґен, Дерен, Дюфі, Марке, Руо і ще стільки для звичайного відвідувача виставок тепер менше відомих.

Сьогодні нікого не здивуєш незвичністю кольору і навіть примовкли, тільки подумати: протягом століть призвичаювалися в мистецькому творі розпізнавати предмети, навіть примовкли голоси протесту проти так незвичного абстрактного. Але уявм собі ще мирний для Європи початок століття, за якого раптом наче передвісники майбутніх катастроф почали вибухати нові мистецькі напрями, і тоді легко зрозуміємо, як в Осінньому 1905 міг приголомшити мирного обивателя Парижу Дерен портретом Матісса з жовтогарячою бородою або Вляменк яскраво червоними стовбурами плятанів. І не було іншого слова, як означити цих шаленців дикими. Так зробив відомий тоді мистецький критик Люї Воксель. Дійшовши в своєму звіті для щоденника "Жіль Бляз" до залі ч. VII, в якій були виставлені Матіссові мистецькі супутники, і, побачивши посередині її чиїсь спокійно клясичні бюсти, він вигукнув з несподіванки: "Невинність цих скульптур вражає в оточенні оргії чистих тонів: Донателло серед диких".

Так народився ще один термін — фовісти.

Для мене зустріч з фовістами має особливу вимову, як свято осіннього спогаду. Коли я вперше приїхав у 1951 році до Парижу, мабуть, чи не всі названі мною поіменно були ще живі й активні в мистецькому житті, загальноновизнані метри. Щойно рік перед тим, наче чудом врятований на кілька років від смерти, Матісс уже немічною рукою проектував вітражі й розмальовував стіни домініканської каплиці у Вансі. Тодішню публіку розважав Люї Арагон: хвилюванням з того приводу, що мистець з безбожництва на вернувся на релігійну тематику. Матісса почали наслідувати, і в 1957 році Жан Кокто за його прикладом розмалював рибальську каплицю у Вільфранші над морем. Потім з'явилися ще інші каплиці такого типу; усі вони тепер — туристичні об'єкти.

Чи не 1953 року на одній з весняних виставок з'явився коляж Матісса: наче б простенька синя витинанка на тлі білого паперу, і чарувала в ній сама лише пластичність Матіссової лінії. Коляж запам'ятався надовго, я й тепер бачу його часто серед репродукцій, у крамницях, які торгують цим товаром.

Десь тоді ж таки викликала сенсацію стеля однієї з заль Лувру, яку розмалював Брак: білі голуби на темносиньому тлі.

Дерен і Матісс померли 1954 року, Дюфі — рік перед тим; за ними відійшли всі інші, і сьогодні їхня творчість сприймається як устояна клясика.

Розповім анекдоту, стару, як світ, генеральську. Сидить старий генерал на променаді над морем, вигріває до сонця старечі кістки. Пробігає повз нього веселий гурт юнаків з вигуками: "Ох же й море яке!" — "Хіба це море? За мого часу було море!" — коментує зневажливо старий.

Вийшовши з останнього Осіннього сальйону, міркую собі: чи набереться в ньому на одну залю такого, щоб у 2054 році так порадувало глядачів, як сьогоднішнє свято зустрічі з фовістами? Через сімдесят п'ять років! І скептично відповідаю: ні. Хіба це море? За мого часу було море!..

У Поля Валері є в циклі "Про мистецтво" есей, що називається "Дві прикмети вартости книжки" (*Les deux vertus d'un Livre*). Валері розглядає книжку як твір мистецтва у двох незалежних один від одного аспектах. У першому — як текст до читання, яке полягає в лінійному сприйманні написаного з такими блискавичними перескоками з рядка на рядок, що воно сприймається як суцільна лінія, на подобу рівномірного горіння нитки з потріскуванням і зблисками, зумовленими більш чи менш влучними формульованими автором.

На відміну від цього лінійного сприймання тексту з настановою на засвоєння змісту, і незалежно від нього, око схоплює задруковану сторінку як цілість. Це своєрідний твір мистецтва у формі правильного чотирикутника. У музеях новітнього мистецтва трапляється бачити твори у вигляді взятого в раму чотирикутника, рівномірно заґрунтованого чорною або якоюсь іншою фарбою. Роздратованих, що сприймають ці твори як ошуканство, заспокоюють звичайно аргументом, що тут мистецтво в самих форматах і пропорціях. Залишімо відкритим у нашому контексті питання: чи цього для мистецького твору вистачає? Але в цій аргументації є щось слушне, коли мова про друковану сторінку. Мистецтво її безумовно залежить від формату і пропорцій: заширока, приміром, супроти довжини сторінка виглядає плескато і дратує око. Крім того, багато важить, як обтята книжка: кожному форматові мусять відповідати свої оптимальні береги навколо тексту, не заширокі й не завузькі; як дібрано шрифти, їх крій і величина, віддаль між рядками тощо. Має вагу навіть інтенсивність друкарської фарби і відтінь паперу.

Коли мова про книжку як цілість, в естетичному оформленні її важливе мистецтво обкладинки, титульних сторінок, заголовків. Якось Стендаль оповів як анекдоту розмову з пармським видавцем Бодоні, який потратив півроку на добирання шрифтів на

титульну сторінку до творів Буальо.

Повертаючися до Валері, наведу його дефініцію гарної книжки:

"Книжка, як розглядати її з матеріального погляду, досконала, коли її приємно читати і радісно на неї дивитися, коли, врешті, перехід від читання до оглядання і зворотний перехід від оглядання до читання відбувається зручно, з непомітними змінами візуального переходу від частини до цілого".

Скажуть мені на це: що за примха — вдаватися в такі неістотні дрібниці. Ні, не примха і не дрібниці. Це проблема рівня культури. Потрапляючи до якоїсь країни, я з однаковим зацікавленням оглядаю пам'ятки мистецтва і книжкові вітрини. Можна зауважити національні відміни в оформленні книжок на вітринах Фльоренції, Лондону, Парижу чи Мюнхену, але кожного разу впадати в око незрівняно вищий рівень культури порівняно з несмаком книжкової продукції, яка доходить сюди звідти, з Києва.

Справа не тільки в похмуро сірому папері, поганих репродукціях, навіть не в тому смердючому клеї, яким у них скріплюють корінці книжок. Що ж, така в них техніка, але я певен, що тут, на Заході, на тих самих технічних можливостях оформили б книжку з далеко більшим смаком.

Було б також хибно висновувати, що неприємний на незвичне око вигляд їхньої книжки — наслідок самої тільки байдужості й неохайности. Це теж є, але навіть коли вони прикладають багато зусиль, щоб зробити добру книжку, — дуже часто досягають сумного ефекту. Вихваляють, приміром, оформлення журналу "Вітчизна". І саме з погляду техніки на їхні можливості воно зовсім добре, але вражає в ньому переважанню сумнівними прикрасами, що теж є ознакою браку культури й доброго мистецького смаку. Відсутність його можна б покласти на карб головного редактора Любомира Дмитерка. Алеж чому не бачать цього люди з його оточення? І ті ж поети, скільки їх друкується в журналі, з Бажаном включно, невже їм нікому не спаде на думку запротестувати проти бездарного (але обов'язкового!) ілюстрування їх поезій дурними малюнками в стилі якогось анемічного псевдосюрреалізму?

Справа тут не в байдужості чи просто неохайності: погано оформлена книжка — наслідок загального занепаду культури за шістдесятилітнє панування советчини. Коли ж трапляється там справді зі смаком зроблена книжка (таке чудо дійсно буває бодай раз на кілька років), вона справляє враження чарівної квітки серед бур'янів запустіння. Одним таким унікалом я маю приємність милуватися ось уже кілька років і кожного разу беру книжку в руки з такою самою приємністю, як і вперше. Це "Народні перлини", збірник народних пісень, упорядкування і вступне слово

Михайла Стельмаха (Київ, в-во "Дніпро", 1971).

Михайло Стельмах, невдалий белетрист, незаслужено захвалюваний критикою, але добрий фолклорист, знавець і цінувальник народного поетичного слова, не тільки зі смаком дібрав тексти, а й мав добру думку, за словами його гарної передмови, чи не вперше "поєднати скарби народно-пісенного та образотворчого фолклору України".

Гарні, переважно кольорові репродукції не ілюструють текстів тотожними чи подібними сюжетами образотворчого мистецтва, але відповідають "духові народної пісні..." І скільки їх! Менших часом по кілька на одній сторінці з піснюю, а більші розміщені в певному ритмі: на одній сторінці репродукція, на сусідній — текст. Щось з десяток самих варіантів "Козака-Мамая"; різьблені вулики і безліч мальованих кахель; розмалювання церкви в Потеличі й мистецька кераміка; народні картини й різьби на дереві невідомих майстрів минулого і сучасних: Катерини Білокур, Марії Примаченко, Никифора, Антона Штепи і багатьох інших. Це достоту музей народного мистецтва в одній книжці. І той досконалий взірець, коли, за Подем Валері, книжку "приємно читати і радісно на неї дивитися".

На цьому виданні можна постерегти, як книжка, що припала вам до душі, поволі відкриває підтексти, часом несподівані. Я оглядаю у збірці Стельмаха т. зв. народні картини минулих століть, і, наче на проявлюваному фільмі, вирізьблюється образ духовно обдарованого народу з зовсім своєрідною, одному йому притаманною, навіть у простонародному вияві, сказати б, аристократичною культурою. Не тільки в слові, а й у деталях одягу, побуту.

Це саме враження дістанете з іншої гарної книжки, присвяченої, щоправда, дещо іншому поверхові культури: маю на увазі "Український портретний живопис XVII-XVIII ст." Платона Білецького (Київ, в-во "Мистецтво", 1969).

Як зіставити враження від цих книжок з живою дійсністю, вразить нас "портрет" нашого радянського сучасника і з новою силою схвилює питання, на яке ніхто не дасть відповіді: одягнення у "всесоюзні" чуні й куфайки, у ті огидні маленькі кепочки, які так обурювали естета Довженка, бо вони, за його словами, "здатні спотворити хоч якого красеня, принизити будь-якого героя", увійшовши в ту, за партійною термінологією, "нову якість", яка в ідеї має творити національно безликий "радянський народ", чи цей сучасник ще відчуває духовний зв'язок з культурою своїх предків, від якої відтяла його Велика Жовтнева, — і наскільки? Чи зворотний цей процес забуття власної історії, щоб, розірвані тепер, органічно зійшлися часи минулі й прийдешні нашої культури? Спроби спекулятивно відповідати на ці питання мене не

переконують. Відповідь дасть непроглядне для нас майбутнє. Будьмо вдячні Стельмахові й Білецькому за книжки, які бодай не дають забувати ці питання без відповідей.

Переглядаючи час від часу Стельмахову збірку, я принагідно вчитуюся в тексти і, милуючися їх незглибною красою, думаю, що наші фолкльористи минулого й поточного століть багато зробили над збиранням і тлумаченням фолкльору. Але здається мені, не фахівцеві, що вони були переважно збирачами й класифікаторами. А хотілося б мати тлумачення народної поезії на ширшому тлі (колись такі спроби робили Олександр Потебня, Михайло Драгоманів), у пов'язаннях і часто несподіваних аналогіях з близьким і далеким. Ось для прикладу повний текст жартівливої пісні "Ой продала дівчина курку":

Ой продала дівчина курку
Та купила козакові люльку.
Люльку за курку купила:
Вона його вірно любила.

Ой продала дівчина гребінь
Та купила козакові кремій.
Кремій за гребінь купила:
Вона його вірно любила.

Ой продала дівчина юпку
Та купила козакові губку.
Губку за юпку купила:
Вона його вірно любила.

Ой продала дівчина сало
Та купила козаку кресало.
Кресало за сало купила:
Вона його вірно любила.

Ой продала дівчина душу
Та купила тютюну папушу.
Тютюну за душу купила:
Вона його вірно любила.

Я не знаю, до чого це може придатися, але мене захоплює сам факт аналогії: це ж досконалий відповідник твору в іншій галузі мистецтва, у музиці, і з іншого часу й обставин: "Болеро" Равеля.

Я не шукав допарка до збірки Стельмаха в тутешній нашій книжковій продукції, але й без того можу сказати, що вона пересічно на прикро низькому культурному рівні. Це тим сумніше, що нам не бракує прикладів до наслідування. Допарок сам прийшов мені до рук, але не з нашого, а з німецького книжкового

ринку. Зовсім не пишно, але з смаком зроблена книжка. Усе в ній: похvatний формат, весела обкладинка, гарно відтиснений корінець, і чіткі шрифти, і навіть приємний на око кремавий папір, — усе оптимально виважене на те, щоб було "радісно на неї дивитися".

Це збірка українських народних казок у перекладах і з післямовою та добрим науковим апаратом Богдана Микитюка.¹

Я не фолкльорист і тому обмежуся тільки коротким описом цієї книжки. Вона містить шістдесят три казки, запозичені від багатьох попередніх збирачів — Афанасьева, Кольберга, Чубинського, Гнатюка, Левченка і багатьох інших. А особливий інтерес становлять уперше друковані казки, зібрані самим упорядником на периферіях українського поселення (зокрема на Словаччині й у Югославії).

З рекламних міркувань рецензенти часто рекомендують книжки як подарункові видання. Так от Микитюкова книжка є такою без закиду.

Скажу ще кілька слів про її упорядника. Богдан Микитюк (нар. 1922) двічі доктор: юриспруденції і, з інтервалом яких двадцяти років, з улюбленого фаху — фолкльористики.² Великий інтервал пояснюється тим, що Микитюк належить до категорії людей, на яких наша гнучка мова має окреслення "диваки", тобто (в позитивному розумінні) люди, які все роблять не так, як інші.

Микитюк не поспішав з другим докторатом не тільки тому, що хотів довести до високих наукових кондицій свою докторську працю. Він, бувши славістом великої ерудиції, не вмів і влаштуватися на добре платному місці в котромусь з німецьких університетів, на що мав усі дані, чи бодай у нашому УВУ. Окрім невміння влаштуватися, йому перешкоджав у цьому ділі потяг до дослідницької праці в терені. Саме тепер, не маючи певних засобів для прожитку, він мріє про стипендію для подорожі до Югославії, щоб на реліктових оазах позаписувати рештки фолкльору, поки його не добила телевізія й інші цивілізаційні лакомства.

Таким "дивакам", як Микитюк, ми часто завдячуємо виповнення порожнин, які без них лишалися б неторканими.

1. *Ukrainische Märchen*. Herausgegeben von Bohdan Mykytiuk. Мюнхен (Eugen Diederichs Verlag), 1979. 286 ст.

2. Докторська праця: Bohdan Mykytiuk. *Die ukrainischen Andreasbräuche und verwandtes Brauchtum*. Мюнхен (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes, Reihe: Geschichte, 47), 1979.

Ще про легалістичність і революційність боротьби

Анатоль Камінський

Ми вже згадали в попередніх статтях,* що концепційне висування виключно еволюційних, легалістичних чи напівлегалістичних форм і засобів боротьби в більшості російських дисидентів має своє коріння у тому, що, поперше, в випадку росіян ідеться лише про зміну режиму, а не національно-визвольну боротьбу, а подруге, в них є своєрідний страх перед усякою революцією, яка в їхньому переконанні автоматично приведе до чергового кроволиття небувалих розмірів, морального занепаду і соціально-економічної руйни, загального послаблення народного організму, а для багатьох — головне до розвалу імперії, якою вони так дуже боліють.

Революція ідентифікується в них із стихійним кривавим бунтом, що про нього, у свій час (1836), писав Пушкін:

Не доведи Бог бачити російський бунт — безглуздий і нещадний. Ті, які задумують у нас неможливі перевороти, або молоді і не знають нашого народу, або вже люди твердосерді, що їм чужа голівонька — шеляг, та й своя шийка — копійка.¹

Коротко: виходячи з критичної аналізи Лютневої і Жовтневої революцій 1917 р., певні російські кола склали переконання, що революції ніколи нічого доброго не приносили російському народові і що негативи кожної революції переважали над її позитивами. Тому, мовляв, і від майбутніх революцій не можна нічого доброго сподіватися, а навпаки, вони принесуть ще більше зла і лиха, беручи до уваги загальне становище в СРСР з його гострими національними, соціальними і всякими іншими суперечностями та загальний занепад культури і моралі радянського суспільства. Немало важить тут теж те, що речниками концептування є, звичайно, інтелігенція, яка побоюється, що якраз проти неї готовий звернутися "гнів народу" в випадку революції.

Такі погляди не визначаються однак самими лише

* Сучасність 1979, 12 і 1980, 1, 3.

1. "Капитанская дочка [Пропущенная глава]".

історичними і актуально-політичними міркуваннями. Вони мають глибший соціологічний чи навіть філософський корінь і підґрунтя. Чи не найкраще вказав на цю проблему Борис Шрагін у своїй праці "Противостояние духа", в якій він немало місця присвятив характеристиці російського дисидентського руху.

На думку Шрагіна "те, що дійсно вирізняє 'дисидентів' — це не самі переконання, а одверте відстоювання своїх переконань, прорив традиційного двомислення і ще більше — вимога права бути в своїх поглядах незалежними від офіційної ідеології... Характер поведінки 'дисидента' визначається його особистими мотивами і не може бути накинений зовнішньою дисципліною..."² А далі: "Ця опозиція, немов би то безформна й безцільна, але в тому не слабкість її, а її сила. З самого початку дисидентського руху радянська пропаганда намагалася приписати його учасникам такі мотиви, які виправдали б боротьбу КГБ проти них..."³ На думку Шрагіна, ставлення в центр програми передусім морально-етичних, особистих постулатів, що їх виразником була чи то "неучасть" в офіційній забріханості та злочинній діяльності режиму Семена Телегіна чи Солженіцинове "не жити в брехні", "інтимно-дружні відносити в дисидентському середовищі..., що будуються на взаємній симпатії, яка набагато ширша від якоїсь там справи, легалістичність, гласність і т. п." привели до того, що "дії органів влади, проти них спрямовані, позбавлені правного й морального обґрунтування".⁴ Шрагін твердить, що таким чином, "не зважаючи на всі прориви, дисиденти домоглися головного: в нашому суспільстві створено моральний потенціал, з присутністю якого не може не рахуватися навіть держава".⁵ Цей потенціал — це сума "екзистенція льних учинків — чи то написана книжка, вірші, демонстрація, заява, і т. д.", які створено на шляху шукання внутрішньої передусім свободи. "Екзистенція льний учинок має своєю передумовою високий ступінь морального стоїцизму — може навіть героїзму. Він більше зважає на свій власний внутрішній сенс і можливі духові наслідки, ніж на наслідки матеріальні — в тому і для самої особи, що діє".⁶ Тому Шрагін називає учасників правозахисного руху "стихийними екзистенція льстами" і наводить теж певні паралелі з західним екзистенція льзмом під час Другої світової війни. Він пише: "Екзистенція льізм і на Заході, пригадаю, ствердив себе зокрема як філософія антифа-

2. Борис Шрагін. Противостояние духа. Лондон (Overseas Publications Interchange Ltd.), 1977, ст. 281.

3. Там же, ст. 295.

4. Там же, стст. 299 і 295.

5. Там же, ст. 300.

6. Там же, ст. 313-314.

шистського опору — опору, який здійснювано незалежно від того, наскільки ймовірні були шанси на перемогу, який здійснювався і при найжорстокішому окупаційному режимі і в концентраційних таборах. А ми і в своїй власній країні живемо немов би під окупацією, і зрівняння її з концентраційним табором не звучить як метафора”.⁷

У такому сенсі сучасний дисидентський російський екзистенціалізм це, передусім, морально-етичний реформізм, це намагання створити нову справжню культуру в найширшому розумінні цього слова в протигагу до офіційної “культури”, яке й лягає в основу суспільно-громадських і політичних концептувань та рухів. Вони в своїй суті, спираючися, з одного боку, на саме таку філософію буття, а з другого, визнаючи матеріальну перевагу режимового терору, ніби за засадою Лесі Українки “без надії таки сподіватись”, залишаються реформістичними, еволюціоністичними не лише з тактичних, але й принципових мотивів.

Це не значить, що в сучасному дисидентському політикумі не бракувало теж і інших формацій, з іншими філософічними і програмово-політичними напрямками. Згадати б хоч такі підпільні організації, як ВСХОН (Всеросійський соціально-християнський союз визволення народу), група Гаврілова та інші. Але треба визнати, що коли вони звичайно падали жертвою інфільтрації і скоро ліквідувалися, найтривалішим залишився отой неорганізований, “формально-неформальний” дисидентський рух. Ба більше, і організовані формації, які спиралися за засади легалістичного, реформістичного руху, як от Гельсінкські групи, СМОТ (Союз міжпрофесійних організацій трудящих) і т. п., діяли і діють ефективніше та триваліше, ніж їхні підпільні паралелі.

Легалістичність, чи напівлегалістичність, як це вже не раз підкреслювалося, подумана тут не лише і не стільки як самооборонний засіб проти насильства режиму, але водночас і головне як найефективніша метода діяння, впливання, защеплення і закріплення своїх поглядів і концепцій у суспільстві. Це, зрештою, є явище, що його зустрічаємо не лише в російських дисидентів, але в цілому правозахисному русі, не виключаючи і українського.

В 10-ому числі “Інформаційного вісника” Української гельсінкської групи говоритья дуже виразно: “Звичайно, радянському урядові хотілося б загнати і цю течію громадського спротиву на нелегальне становище, в підпілля, перетворити її на антидержавне угруповання і, нарікши її протидержавною змовою, розправитися з нею. Хотілося б позбавити її імунітету гласности, законности, підтримки світової opinio, під пристойним претекстом

7. Там же, ст. 311.

зробити неприглядну роботу", — і цим способом перешкодити "легальним, явним угрупованням людей доброї волі, які насмілювалися висвітлювати явища радянської дійсності з позицій справедливості й загальнолюдської правди".⁸

Але поза цією генеральною базою всіх правозахисних рухів, отих "позицій справедливості й загальнолюдської правди", "екзистенціалізм" українських правозахисників, чи вчасників самооборони і спротиву, чи як би ми їх не називали, багато чим принципово різниться від сучасного "російського політичного екзистенціалізму". У випадку росіян — він одновимірний, тобто передусім етично-моральний, громадсько-політичний. У нашому випадку — він двовимірний: етично-моральний, громадсько-суспільний і водночас та передусім національний. Для нас важливо не лише позбутися психологічного намулу неповноцінності, рабства і занепаду громадської моралі та відродити і скріпити елементи людської гідності в загальному, але також не менш важливим є поширити і закріпити національну свідомість і політичну культуру як власну філософію нашого національного буття. Тут ідеться не лише про повернення і розгорнення людської гідності в українцеві, але й скріплення його національної лояльності, самобутності і патріотизму.

Ми робили б помилку, якби не наголошували якраз отого національного моменту, який є конечним і неминучим, якщо наш народ має зберегти себе як державницьку націю, а не лише таку чи іншу етнічну групу. Бувають чейже навіть і такі поняття як "бездержавні націоналізми", як вияви провінційного, автономістичного руху і патріотизму. У нашому програмовому концептуванні для цього однак немає і не може бути місця.

Одночасно ми не можемо забути, що без людської гідності немає національної гідності і навпаки. Розклад нашої морально-ментальної субстанції — це дуже поважна справа, і її аж ніяк не можна легковажити. Защеплення елементів провінціалізму, суспільної безвідповідальності, рабськості, конформізму, дріб'язковості сексотства, асоціяльності, нетолеранції і т. п. тривало протягом довгих років і ще посилювалося національною асиміляцією, русифікацією, етноцидом і лінгвіцидом.

Твердження про західній екзистенціалізм як філософічну базу антинімецького спротиву — слушне і актуальне в перенесенні на сучасну радянську дійсність. Але на цьому не можна ставити крапки, бо екзистенціалізм був власне лише філософічною основою, а не самим спротивом в усіх його організованих розгалуженнях — підпільного, партизанського і ін. типу. Він був лише

8. Меморандум Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, Інформаційний бюлетень, ч. 10 (1979).

прологом того, що прийшло в дальшому розвитку подій: організовані формації боротьби часто з допомогою ззовні або й без неї. Тому, сказавши "а", треба тут сказати і "б" і "в", зокрема в ситуації, коли дійсність вимагає щораз нових форм спротиву, і формацій, що вирости дотепер на цьому філософічно-світоглядному тлі, не завжди вистачає. Щоправда, такі сучасні визначні активісти правозахисного руху в Росії, як Петр Абовін-Егідес і Пінхос Подрабінек, твердять, що "Гельсінкська московська група могла б стати центром для зцементування різних напрямів в один демократичний рух", але й вони відразу визнають, що "вміжчасі Гельсінкська група не може сповняти такої місії, що міг би робити такий рух".⁹

Ми схильні думати, що не лише Гельсінкські групи не можуть охоплювати всього спротиву взагалі, але й зокрема — вже своєю натурою вони не могли б охоплювати будь-які підпільно-революційні формації, які можуть наростати в сучасному і майбутньому. Бо не лише в военній обстановці, як це було на Заході під час Другої світової війни, але і в мирних обставинах можуть виникати підпільні організовані форми і методи боротьби. Зокрема ролю війни як своєрідного іспіратора і каталізатора підпільної боротьби може перебрати, напр., масовий утиск і розгром усіх легалістичних форм правозахисного чи іншого того роду руху.

"Екзистенціальний" спротив перегукується якоюсь мірою з усією філософією опору без насильства (non-violence resistance), яка знайшла своє найширше застосування, у свій час в Індії, у славнозвісній концепції "сатьяграхи" Магатми Ганді. Ніде інде, — якщо йдеться про масовість, інтенсивність і територіальний розмах — опір без насильства не був таким ефективним і успішним, як, власне, в боротьбі індусів проти тодішнього британського імперіалізму. Можливо, що це випадок, але не виключено, що є щось більше в тому, що тепер у Радянському Союзі зріс інтерес до індійської філософії й релігії...

Повертаючися до західного екзистенціалізму, бачимо, що він став в однаковій мірі базою для розвитку як ненасильного так і насильного, підпільно-революційного спротиву. Напр. Данія і Норвегія під час німецької окупації були клясичним прикладом існування і співдії обох форм боротьби. Побіч підпільних формацій (які, до речі, з'явилися дещо пізніше) поважну ролю в боротьбі з окупантом відігравали ненасильні, еволюційні їхні посестри. Слід тут згадати, передусім, успішний страйк учителів в Норвегії в лютому 1941 р., який знайшов підтримку у батьків і в

9. Pyotr Abovin-Egides and Pinkhos Podrabinek. The Democratic Movement. A Perspective. "Labour Focus" (Лондон), січень 1980, ст. 10.

церкви, та подібний опір лікарів і артистів літом 1941 р., перед якими німці поступилися. Зимом 1941/42 р. видано низку декретів, в яких наказувано вивісити в усіх школах портрети Квіслінга, усунути навчання англійської мови, а на її місце викладати німецьку, вилучити всі англійські підручники, подавати історію лише в дусі і згідно з інтерпретацією нацизму і запровадити навчання націонал-соціалістичної доктрини і ідеології як обов'язкового предмету. У наслідок страйку, в якому взяло участь коло 13 тис. учителів, частину з цих декретів анульовано, а інші пішли в забуття через ігнорування вчителями і викладачами при тихому "недобачанні" влади.

У практичній політиці філософія екзистенціального спротиву нав'язувала і нав'язує до відомих поглядів ще Етьєна де-ля-Боеті, Вільяма Годвіна і П. Б. Шеллі. Перший з них ще в 16 ст. у своїх "Discours sur la servitude volontaire" поставив тезу, що коли люди живуть під тиранією, то це діється лише тому, що велика маса цих людей погоджується з тим, щоб ними правили тирані. Два інші — з кінця 18-ого і початку 19-ого ст. — лише розвинули цю думку, перший у політичних трактатах, другий у поезії. У своїй "An Enquiry Concerning Political Justice" (1793) Годвін доводив, що найпевнішим і найефективнішим інструментом для здійснення революції в сенсі зміни режиму у всякій політичній системі — накинутій ззовні, чи зсередини своїми тиранами — є зміна громадської думки переконанням, аргументацією, бо тільки на громадській думці базується всяка влада. При тому Годвін був противником насильства, яке, на його думку, звичайно приводило до спотворення самої мети і ідеалів свободи, для здійснення яких вживалося сили. Він твердив, що боротьба мусить спиратися на правду й розум, та запевняв, що жертви, покладані в їх імені і заради них, ніколи не будуть даремними.

Шеллі як поет в "The Masque of Anarchy" (1819) фактично оспівав концепцію і практику опору без насильства як найуспішнішу і найвладивішу зброю в боротьбі за особисту волю і національну свободу.

Велику помилку роблять ті, хто не бачить, що сучасний правозахисний рух з його філософією самоїдного екзистенціалізму це найефективніша метода боротьби, що виконує свою історичну роль в умовах, яким вона найкраще відповідає. Ще гірше, якщо вони не бачать, що ця метода є доконечною основою, підґрунтям, без якого важко було б вирости іншим, відповідним до кожно-часних умовин, ефективним формам боротьби, що форми і засоби правозахисного руху завжди знаходитимуть своє застосування побіч інших форм визвольного процесу, а тому в жадному випадку не можна їх відкидати ні тепер, ні в майбутньому. Визвольний процес такий широкий, що в ньому мусять знайти своє місце всі

форми й засоби боротьби, і вся мудрість політичного концептування полягає якраз у тому, щоб сполучити і скерувати для однієї мети і легалістичні, і підпільні, і еволюційні, і революційні напрями.

А вже політичним і етично-моральним нонсенсом є протиставити активному правозахисному рухові, який включає боротьбу і за національні права і несе важкі жертви в цій боротьбі, якусь еміграційну концепцію фіктивної "революції", яка сходиться на саме тільки деклямування слова "революція" без найменшого її змістовлення.

Слово "революція" перетворено тут на якусь "чарівну паличку", без найменшого визначення її конкретного програмового змісту, не кажучи вже про якусь розпрацьовану стратегію, методологію і т. п. Сучасні умови вимагають відповідних для них форм і метод революційної боротьби, і їх не заступити порожніми фразами про "кров, залізо" і т. п.

В даному випадку треба радше говорити про якусь спрощену і примітивну "псевдо-революцію", яка з дійсною революцією не має нічого спільного.

І тому замість вправлятися у порожній псевдоревольюційній демагогії і фразеології та з-за еміграційного плота кидати каменем на правозахисний рух в Україні і його представників тут — краще завдати собі труда простудіювати сучасну дійсність в Україні і осмислити собі, чому якраз тепер засоби й методи правозахисного руху найбільш ефективні, цілеспрямовані і доцільні. Атака деяких кіл еміграції на Українську гельсінкську групу і її представників закордоном не лише аморальна, неетична, але передусім політично шкідлива, бо йде по лінії інтересів Москви, яка докладає всіх зусиль, щоб внести новий конфлікт, двоподіл і розлам у наш політикум і тут, і в Україні. Не забуваймо, що ці атаки можуть мати дуже серйозні і небезпечні відлуння в площині стосунків між еміграцією і народом на рідних землях. Хочемо вірити, що це лише випадок, що всякі еміграційні "заяви", "осуди" і "виступи радіом" проти ЗП УГГ сталися в той самий час, коли КГБ повело фронтальну атаку для "остаточної розв'язки" проти Української гельсінкської групи і всього правозахисного руху в Україні. Але тому, що так воно є, тим більше, стосовні еміграційні кола мусять спам'ятатися і чимскоріше припинити цього роду "революційні заходи". Немає нічого такого поміж нами всіма тут, що не можна з'ясувати і узгіднити, щоб не лити відразу воду на млин Москви... Якщо і є якісь серйозніші непорозуміння, то пора їх нам ладнати по-людськи, по-державницьки, як це водиться в політично зрілих суспільствах, а не за "законами" джунглів.

Яка складна справа правозахисту і революції навіть термінологічно, видно з того, що учасників сучасного правозахисного руху дехто називає теж революціонерами, хоч вони собі цього

зовсім не бажають. Про це згадує теж Шрагін, пишучи, що для "офіційної преси вони 'наклепники', 'відщепенці', 'перевертні'. А якщо йдеться про суспільство... то там в усній передачі, вживається слів 'революціонери' і 'демократи'.¹⁰ Сам Шрагін вважає, що обидва терміни невлучні.

Помилково однак було б також твердити, що коли нема передумов чи взагалі можливостей легалістичної чи напівлегалістичної боротьби, тоді автоматично не може бути жадних інших форм і метод боротьби, тобто не може бути боротьби взагалі. Це була б інша крайність, яка наvertsала б суспільство до переддисидентського стану з його повним пасивізмом, квієтизмом, страхом, апатією і зреченням.

Сказавши "а", не можна не сказати "б" Цього мусять бути свідомі теж учасники і прихильники сучасних форм еволюційно-легалістичної боротьби, особливо в нашому випадку, де мета правозахисного руху не обмежена зміною режиму і суспільства, але, власне, визначається здобуттям власної державності і свободи, про що вже, зрештою, зовсім відкрито говориться в останніх документах Української гельсінкської групи. Враховуючи всю ступневість і пристосування до кожночасних обставин — внутрішніх і зовнішніх, — треба завжди теж ставити питання: а що далі? Або ще інакше: якщо з таких чи таких оглядів дотеперішні методи і засоби не спроможні добитися своєї остаточної мети, то які нові методи і форми боротьби треба стосувати на даному етапі?

Ми вже підкреслили, що в наші дні правозахисний рух був найефективнішим засобом боротьби і це причина, чому якраз на нього впали свіжі і такі важкі удари на переломі 1979/80 років. Але можна сумніватися, чи при такому стані режиму, як він є тепер, враховуючи навіть його дальший розклад і послаблення, сам правозахисний рух, без ширших організаційних і революційних заходів в народних масах — нашого і інших народів, включно з російським — міг би розвалити остаточно Російську імперію. Треба було б якихось надто ідеальних обставин тотальної дезінтеграції керівної системи. А на такі обставини, принаймні покищо, не заноситься. А тому вже сьогодні треба думати про те, що завтра має прийти на зміну сьогоднішніх метод і форм, не лише в гласнолегалістичному, але й підпільно-революційному концептуванні, без яких не обійтися раніше чи пізніше. Коротко: треба думати вже тепер про "б", яке має прийти після "а", і про "в" і т. д. Треба думати не тільки про те, що робити, коли не буде можливості дії для гельсінкських груп чи інших форм правозахисного руху, але й про те, що треба робити разом і побіч них далі, як наверхствування і продовження опозиційного руху в аспекті загального національного спротиву.

10. Там же, ст. 288.

До питання про «українізацію» Києва

Сергій Пірогов

Для України, за винятком сімох західних областей, властива доволі щільна залежність процесу русифікації від урбанізації, від зросту міського населення. Позиції російської мови, сфера її використання в спілкуванні далеко сильніші в містах, ніж у сільських місцевостях: 77,4% супроти 31,9% у цілому по Україні ("Итоги переписи 1970 г."). При зрості пайки міського населення в цілому по Україні з 56% до 61% за період з 1970 по 1979 р. сфера російської мови, себто число осіб, які вільно володіють російською мовою як рідною чи другою мовою, зростає з 56,7 до 71,1%.¹

До цього слід додати, що по цілій Україні, а отже і в Києві, позиції українських інституцій послабилися не лише відносно, але навіть абсолютно. Так, наприклад, В. Ісаїв у доповіді на конференції Канадської асоціації славистів (у травні 1979 р.) оцінює послаблення українських інституцій за період 1965-1976 рр. на 11%: "Усі... дані виявляють, що процес урбанізації і соціальної мобільності на Україні все більше пов'язується з російськими, а не з українськими інституціями".²

В такій ситуації загадковим і дивним є хоч і повільний, але неухильний на протязі останніх 20 років кількісний приріст пайки етнічних українців у місті Києві. Згідно з даними перепису, пайка їхня збільшилася з 60,1% у 1959 р. до 64,8% у 1970 р. і до 67,9% у 1979 р. В абсолютних числах цей приріст становив 792 тисячі українців супроти приросту неукраїнців на 247 тис.

Це загадкове збільшення числа українців в столиці УРСР іноді наводять без коментарів,³ хоч критична аналіза цих показників конче потрібна, інакше бо на підставі цих даних можна дійти поквапних висновків, цілковито без достатніх на те підстав, ніби "українізація міста Києва триває", ніби "і українська національна свідомість, і українська мова далі посилюють свої відносні позиції в Києві протягом останніх 20 років", ніби "наслідки перепису 1979 р. в місті Києві відображують важливе для українців надбання в національному й мовному сенсі".

1. Використані загальновідомі публікації підсумків всесоюзних переписів населення 1959 р. ("Сводный том", 1970 р.: т. 4, "Национальный состав") та попередні підсумки перепису 1979 р. в публікаціях: а) "Правда" від 22 квітня 1979 р., б) "Радянська Україна" від 30 грудня 1979 р., в) "Прапор комунізму" від 10 січня 1980 р.

2. Сучасність, 1980, 1, ст. 84.

3. Наприклад: Handbook of Major Soviet Nationalities, ред. Zev Katz. Нью-Йорк — Лондон, 1975, ст. 27.

Подібні висновки мають під собою дуже хистку підставу. В населенні Києва питома вага здатних уживати української мови на 11 пунктів нижча, ніж питома вага російськомовної сфери спілкування: 76,3% супроти 87,3%. Співвідношення цих показників відбиває *незмінно* панівне становище російської мови в столиці УРСР. Знання української мови, хоча б як другої, напевно, давало деякі ділові переваги, але опанування російської мови, безперечно, залишалось *нагальнішою konieczністю* для киянина, не зважаючи на зростання пайки етнічних українців у місті, насамперед у робітничих підміських районах. Динаміка зміни питомої ваги двох мовних сфер, української та російської, потверджує незмінність їхнього співвідношення. У 1970 році вага їхня була відповідно 75,2% проти 86,3%. За минулий період перевага сфери російської мови лишилася незмінною (11,0 — 11,1 пункта), не зважаючи на зріст кількості етнічних українців у Києві на 3,1 пункта (з 64,8% до 67,9%)

Відбувається інтенсивний процес русифікації українців, тільки прихований показником "вільного володіння двома мовами". У столиці України у 1970 році 58% росіян обходилося без вільного володіння українською мовою і 22,5% українців не вважали національну мову рідною, себто, інакше кажучи, майже чверть українців Києва навіть у родині надавала перевагу російській мові. А з підсумків перепису 1979 року виявляється, що питома вага таких українців у Києві майже не зменшується: була *не нижча* від 22,2%.

Та це не все. Такий показник як "вільне володіння мовою" базується на суб'єктивній оцінці власних знань, яка легко піддається перекрученню, і що обставину вміло використовує офіційна статистика й пропаганда, щоб приховати або принаймні применшити темп асиміляції українців під показниками "двомовності". За наявного панування російської мови відбувається спонтанне зсування критеріїв самооцінки "вільного володіння мовою" в *один, наперед визначений* бік. А саме, під "вільним володінням" російською мовою мешканець міста Києва звик уважати *лише активне володіння російським мовленням та письмом*, а з української мови він вважає цілком достатнім для цього *пасивне вміння розуміти й читати українською мовою*. Цей крен у самооцінці призводить до спотворення показників, яке тяжко оцінити кількісно, проте спрямованість його доволі очевидна.

З достатньою впевненістю можна припускати, що чим далі заходить процес асиміляції українців російськомовним середовищем і чим активнішою стає сфера використання російської мови, тим легше людина піддається ілюзії своєї "двомовності", бо тим слабше критерії самооцінки корегуються вимогами життя, праці, родини в сфері, що стосується до української мови. Якщо взяти до уваги цей ефект самообману, вигідний до того ж офіційній статистиці та пропаганді для прикриття темпу й перебігу асиміляції, то збільшення на 1,1 пункта кількості людей, що "вільно володіють" українською мовою як другою,

виявить свою хиткість у порівнянні з незмінністю збереження сфери вжитку російської мови.

Так виглядає в Києві справа з "мовними надбаннями" українців. Однак чи не є збільшення питомої ваги етнічних українців у населенні Києва показником посилення національної свідомости в місті Києві?

На протязі періоду часу, що тут розглядається, кількість населення Київської області скоротилася з 45% до 26%, а ця кількість була чи не цілковито українською (97,5% у 1970 р.). Увійшовши до складу міського населення, колишні сільські мешканці автоматично підвищили відсоток українців у містах і в той самий час опинилися в зоні інтенсивнішої русифікації. Саме це й повинно було призвести до збільшення пайки етнічних українців і одночасно до розширення сфери російської мови.

Населення Києва зросло не лише коштом імміграції, а й в наслідок включення в міську межу Києва приміських містечок. Таке розширення площі, властиве всім великим містам, не могло не привести в Києві до збільшення пайки українців. Адже їхня пайка в містах області у 1,3 раза, а в сільських місцевостях у 1,5 раза вища, ніж у самому Києві. (Відповідно 82,3%, 97,5% та 64,8% у 1970 році).

На цей бік питання звертає увагу анонімний автор статті в "Українському віснику" у 1974 р., висвітлюючи підсумки перепису. Він писав:

Що стосується міста Києва, то тут проживало в 1970 р. 64,8% (1.057 тисяч) українців і в порівнянні з 1959 р. чисельність їх збільшилась на 389 тис. чол. і питома вага українців збільшилась на 4,6% (себто на пункта — С. П.). Ці цифри слід піддати сумнівові (підкреслення моє — С. П.), тому що в гонитві за пропагандивними показниками при переписі населення у 1970 р. до м. Києва доплюсували населення смуги приміських селищ.⁴

За 20 років питома вага киян у населенні Київської області збільшилась з 39% до 53%. Настільки збільшилась, інакше кажучи, кількість населення у тій частині Київської області, що інтенсивніше русифікувалась. Цю інтенсивність процесу русифікації різних категорій населення посередньо можна схарактеризувати через зіставлення питомої ваги таких українців, які в житті обходилися без вільного володіння російської мови. У таблиці наведені дані про це на 1970 рік.

Таблиця 3: Питома вага українців, що не володіють російською мовою, у відсотках, у зіставленні до кількості українців і до всього населення місцевости (за переписом 1970 р.)

	До кількості українців	до всього населення
у сільських місцевостях	68,8	67,1
у містах (без Києва)	44,7	36,8
у місті Києві	11,1	7,2

4. Український вісник, вип. 7-8, Балтімор (Вид. "Смолокип"), 1974, ст.88.

Показники таблиці відбивають не тільки ріст російськомовної освіти в процесі урбанізації населення, але й витиснення української мови на периферію суспільного життя.

Щоправда, залучення периферійного населення в зону інтенсивної русифікації має ще й інший бік, який покищо не відбився в статистичних показниках. Традиційна, успадкована від історії протилежність між українським селом та русифікованим містом у перебігу урбанізації населення України переходить на інший соціальний рівень. Зрусифікованій "верхівці" міста протистоїть маса українських робітників міських околиць. Серед робітників (включаючи робітничі квартали Києва) питома вага українців значно вища, ніж середні показники. Можливо, що є підстави сподіватися національної активізації українськомовних мас населення, і ця активізація може виявитися в підсумках наступного перепису населення. Але в підсумках останнього перепису жадних ознак такої активізації не виявлено.

У Києві темп русифікації не послаблюється, як може здатися, якщо сприймати бажане за дійсне, та вірити радянським публікаціям. І цей інтенсивний наступ на українську мову та національну свідомість відбувається під прикриттям "димової завіси" наростання "двомовності".

Березень 1980 р.

Таблиця 1: Урбанізація населення Київської області (в тисячах)

	1959	%	1970	%	1979	%
сільське населення	1.275	45%	1.179	34%	1.058	26%
міське населення (без м. Києва)	444	16%	655	19%	865	21%
м. Київ	1.104	39%	1.632	47%	2.144	53%
Усього по області	2.823		3.466		4.068	

Джерела: Ітоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Сводный том. Москва, 1962, ст. 25; Ітоги всесоюзной переписи населения 1970 г.; Предварительные итоги переписи 1979 г., — "Правда", 22 квітня 1979 р.

Таблиця 2: Національний склад населення м. Києва (в тисячах)

	1959	%	1970	%	1979	%
Усього:	1.104		1.632		2.144	
українців	663	60,1	1.057	64,8	1.456	67,9
росіян	254	23,0	373	22,9	474	22,1
інших	187	16,9	201	12,3	213	10,0

Таблиця 3: — див. у тексті.

Слова, яких не було

У старого Котляревського Еней, розгніваний на Нептуна, каже:

А ти з сідою бородою,
Пане добродію Нептун!
Сидиш, мов демон, під водою,
Ізморщившись, старий шкарбун...
Тризубець щоб тобі зломивсь ("Енеїда" 2, 53).

Енеєве бажання здійснилося, хоч з великим запізненням. Тризубця в Нептуна більше нема. Довідуємося про це з виданого 1979 року десятого тому "Словника української мови" під головною редакцією академіка І. К. Білодіда. Виявляється, що слова *тризуб* в українській мові взагалі не існує, а *тризубець* має лише одне значення: "багато-річна, придатна для корму тваринам трав'яниста болотяна, лугова й т. ін. рослина, плід якої при дозріванні розпадається на три однонасінні частини". Як бачимо, рослину описано докладно й любовно. Натомість для основного значення слів *тризуб* і *тризубець* місця вже не лишилося. Бідний Нептун! Бідний Котляревський, що вигадав був слово, якого як нас запевняє Білодід, в українській мові нема! Страх перед традиціями давньої України, відновленої в Українській Народній Республіці й пізнішому визвольному русі, навіть перед зовсім невинними емблемами Володимира Великого й Симона Петлюри, переходить тут у стадію шизофренії чи манії переслідування. А втім це тільки продовження сталінських традицій. Львівські старожили оповідають, що одним з перших учинків окупаційного режиму в Львові по війні було зрізати Нептунові, чия статуя стоїть на Ринку, його тризуб.

Усунення слів *тризуб* і *тризубець* із словника, що претендує на найбільшу повноту з усіх українських словників, кидає світло на самі методи укладання словника. Це не об'єктивний словник того, що є в українській мові. Це мова препарована, висушена, виявлена, вительбушена. Мова, якою її хоче бачити Білодід і Ко. До якої захалявний київський поет висловив — справедливо — огиду й зненависть, в якій він — слушно — уздрів "риб'ячі Білодідові очі" і "зуби Алли Коваль". Мова, з якої "камінчик по камінчику" вибивають українські слова й звороти й запроваджують русизми.

Еміграція досі не здобулася на жадну поважну рецензію цього словника, на жадне порівняння його з нецензурованими словниками, з творами української літератури. А ще кращою рецензією була б публікація словника слів, проскрибованих Білодідом і іже з ним. На жаль,

мовознавці поза засягом Білодідової імперії лакиз воліють студіювати українсько-папуаські культурні зв'язки, засновувати фіктивні "наукові" інституції або опрацьовувати нікому не потрібні правописні проекти.

Лишаючи критику словника до іншої нагоди, подамо тут лише трохи фактичних технічних даних про його видання. Уже в самому задумі його виявилася дискримінація української мови. Тлумачний словник російської мови почато виданням 1950 року, закінчено 1965; український словник подібного типу почато на двадцять років пізніше, 1970 року (до закінчення лишається ще один том, який за оголошенням має вийти 1980 р.)! Для порівняння, такий самий словник білоруської мови почато 1977 року, з закінченням, плянованим на 1981 рік. Ще гірше — плянування обсягу словників. Російський має 17 томів, український буде мати 11, білоруський — 5. Чи означає це, що лексичне багатство української мови дорівнює тільки двом третинам російської, а білоруське десь чверть російської і половині української? Звичайно, ні. Але урядово санкціоновані розміри словників розраховані на те, щоб таке враження створилося.

Наклад українського словника ("тираж") підлягав певним ваганням. Перший том вийшов у 20 тисячах примірників. Другий том мав 30 тисяч (видано його 1971 року, себто за Шелеста). Заокруглюючи цифри, тридцятитисячний наклад тримався до 8 тому включно. Наклад 9 тому зменшено до 27 тисяч, 10, покишо останнього, до 26 тисяч.

Але важливіше від цих зовнішніх даних — внутрішня організація словника. Як усі видання київського Інституту мовознавства, він розрахований на розсаджування української мови зсередини. Викидання "політично неблагонадійних" слів тільки один з аспектів цієї "операції Білодід". Жертвами її впали сотні й тисячі слів, винних тільки в тому, що вони мають синоніми, ближчі до російських, або *повинні* мати такі синоніми. Героїчно здобувши Порт-Артур від японської армії, що не чинила опору,* Білодід уже не одне десятиріччя здобуває українську мову, що теж поставлена в становище беззахисності.

РМт

* Офіційна біографія Білодіда каже: "Восени 1945 р. японський віцеадмірал Кабаясі здав Порт-Артур заступнику начальника оперативного відділу 19 гвардійського механізованого корпусу 6-ої гвардійської танкової армії гвардії майору Білодідові" (Академія Наук УРСР. Іван Костянтинівич Білодід. Київ ["Наукова думка"], 1976, ст. 5. Текст належить перу В. Русанівського).

Проект: український музей

Юрій Соловій

Питання про український музей у Нью-Йорку (!) існує в ритмі вулкана: воно спалахує — пригасає — спалахує — пригасає... Його дебатовують на сторінках преси і в приватних колах: мають на увазі одне українське приміщення в орбіті найбільших нью-йоркських мистецьких установ, мовляв, нарешті українці мають шанси з'явитися на мапі "великого" культурного життя. Помічається, однак, що дебатантам — попри сердечні побажання — бракує розуміння справи, знання проблем, які щільно пов'язані з життям і працею музеїв. Ця справа загальнішого зацікавлення і значення, тим я бажаю тут запропонувати українському суспільству мій варіант музею, проект, на мою думку, реальний і життєвий, тоді коли інші, стандартні проекти, розбивають (і будуть розбивати) собі лоба об... доляра.

Але насамперед аналіза деяких фактів і обставин. Матеріяли, на яких спираю інформації в цій статті, не нової дати, але вони, взявши до уваги зростання світової економічної кризи, все ж таки актуальні. Це, зрештою, потвердив один з найбільших колекціонерів новітнього мистецтва (і один із найбагатших людей у світі) Гіршгорн у телевізійній програмі, присвяченій його колекціонерській праці і збірці, велика частина якої започаткувала музей ім. Гіршгорна в Вашингтоні, мовляв, він не спроможний тепер закуповувати мистецтво так, як це робив раніше, в економічно безжурні дні.

Ось матеріяли, з якими варто ознайомитися нашим "музейним активістам": 1. John B. Hightower. Public Money and a Public Mission for American Museums, — "Saturday Review", 12 серпня 1972 р.; 2. Lewis L. Lloyd. If we can't pay our artists, we should not have the arts, — "Нью-Йорк таймс", 27 серпня 1972 р.; 3. Gerd Winkler. This is Documenta. Мюнхен (С. Bertelsmann Verlag), 1972.

Матеріяли цього характеру не збираю систематично, тому наводжу лише ті, які маю в руках від часу однієї дискусії (яка однак не відбулася) на ці теми.

Діставши статтю Юрія Соловія про проблеми українського музейництва в Америці, зокрема в Нью-Йорку, редакція звернулася до голови управи Українського музею, що вже існує в цьому місті, Богдана Цимбалістого. Містимо обидві статті з наміром започаткувати дискусію.

Першоджерельність інформацій у цих статтях не викликає сумнівів — позиції авторів у сфері культури подані поруч.

Стаття Гайтавера, колишнього директора Музею новітнього мистецтва в Нью-Йорку, висвітлює культурні проблеми музеїв в Америці, розв'язання яких залежить від наявності фінансових джерел. Він наводить цифри: прим., щоб покрити дефіцит з попередньої діяльності і на передбачені видатки Музею новітнього мистецтва в Нью-Йорку до 1976 року — цей музей мусів зібрати 21,5 мільйонів доларів; великі — в мільйонових пропорціях — збіркові акції безперервно ведуть усі, навіть найбільші (прим., Метрополітальний музей у Нью-Йорку), музеї в Америці.

Стаття в "Нью-Йорк таймз-і" обговорює питання, заінтоноване в заголовку.

Стаття Вінклера про Documenta (одноразова акція без тягlosti, — виставка образотворчого мистецтва в Касселі [Західня Німеччина], що триває лише 100 днів; Documenta повторюється після кількарічних перерв) інформує про фінансові справи, пов'язані з цим пляном (він згадує між іншим 3,3 мільйона німецьких марок, які пішли на влаштування однієї Documenta), про кошти створення деяких творів для цієї виставки (напр., твір мюнхенця Шульта коштував 500.000 нім. марок) і про кошти виставок у галеріях Західньої Німеччини (від 5.000 до 10.000 нім. марок).

Статті про фінансові турботи музеїв постійно з'являються в пресі; коли Єврейський музей у Нью-Йорку був змушений припинити свою вельми цікаву і широку діяльність з огляду на фінанси, переходячи більш-менш на масштаб діяльності Українського інституту в Нью-Йорку (що саме єврейський музей і що саме в Нью-Йорку, де сконцентрована поважна культурна і фінансова єврейська еліта, це вельми тривожний сигнал!), в "Нью-Йорк таймз-і" була опублікована досить детальна стаття, в якій обговорювалося видатки і кризи музеїв в Америці (влаштування виставки в Музеї новітнього мистецтва в Нью-Йорку може дорівнювати 100.000 доларів; виставка Дюбюффе в музеї Гугенгайма коштувала двічі стільки, тобто 200.000 доларів).

З цих інформацій треба зробити такі висновки: виставки праць мистця вимагають великих видатків, які хтось мусить сплатити (музей, галерія, меценат або сам такий мистець). Отже, можна здогадатися, що при всіх рішеннях (вибір мистецтва — вибір мистця) діють не лише мистецькі, а ще й інші і часами сильніші фактори.

Від мого приїзду до Америки 1952 р. мої "походеньки по Нью-Йорку" вели мене по галеріях і музеях. Пригадую музей Гугенгайма тоді: скромненький будиночок, стіни кімнат біленько помальовані, образи без рам (не з огляду на кошти)... Це були початки одного з найімпазантніших музеїв новітнього мистецтва тепер. Коли говоримо про добре стратегічне розташування нашого будинку в Нью-Йорку і хочемо успішних акцій у цьому приміщенні — мусимо думати теж про

професійне поставлення справи, про пристосування приміщення і влаштування виставково-імпрезової програми, яка могла б зацікавити найвибагливішого споживача. Престиж таких закладів росте поволі, тому від самого початку треба мати на увазі характер і якість програм, бо сучасна людина скупа на час і, раз "попікши пальці", більше такої помилки не повторить. Така наша інституція не може обмежитися на українському мистецтві, здобутки якого невеликі; але, сягаючи до світового "ринку", треба мати на увазі величезні з цим пов'язані кошти (транспорт і забезпечення), які повністю ніколи не повернуться. Отже, ми говоримо про фінансово дефіцитну установу. Хоч із ростом престижу і ваги програми можуть з'явитися (державні й приватні) фонди, — однак це можливості для майбутнього, але спершу треба мати стартову фінансову базу, від якої великою мірою залежить успіх і виміри діяльності. Навіть коли б пощастило знайти ідеалістичний виконавчий апарат (мінімум: директор, заступник-секретар, технічний працівник), який виконував би всю роботу задурно, видатки (крім раніше згаданих — каталог, оголошення, монтаж виставки) мусять бути кимсь сплачені. Коли з нашими мистцями сякі-такі компроміси можна вигадувати, мистці чужинецькі і з престижем не будуть зацікавлені виставками в молодій і невідомій інституції з фінансовими втратами для них. Зрештою, успішні мистці не поспішають виставляти навіть у відомих і великих музеях (щоб "привабити" Бойса з виставкою до музею ім. Гугенгайма пішло кілька років).

З розмов та опублікованих матеріалів виходить, що зацікавлені українським музеєм автори і суспільство хотіли б накинути зорганізування такої інституції на плечі самих таких мистців, при чому виключаючи будь-яку солідну фінансову базу. Однак, навіть мистець з несамовитою уявою без фондів нічого не вдіє; а головне, ми не повинні навіть на хвилину забувати, що місце і роля мистця в його робітні, хоч би з огляду на кінцевий заробіток. Хоч, звісно, не виключаю окремих виступів мистця у ролі куратора-гостя, доповідача, інструктора тощо.

Отож, на музей у Нью-Йорку перспективи мрячні; хібащо нам допоможе чудо на кшталт того, що сталося в Українському інституті новітнього мистецтва в Чикаго, динамом (серцем і калиткою) якого є А. Хрептовський. Цей заклад росте і вже ствердив себе на мапі культурного життя в Чикаго; шкода тільки, що в нашій пресі про його діяльність такі купі інформації.

Тепер мій проект: Музей українських мистців. 1. Базою "Музею українських мистців (новаторів)" є річні подарунки творів запрошених мистців; 2. Ці твори стають власністю "Музею українських мистців (новаторів)", щоб у сприятливих обставинах започаткувати музей новаторського мистецтва на Україні; 3. Ця збірка і окремі її експонати не йтимуть на продаж, однак, з огляду на відсутність відповідного приміщення ці експонати можна і треба виставляти в публічних закладах і можна їх позичати приватним особам і установам з певною

усталеною передплатою і після виготовлення відповідного договору; 4. Експонати слід позичати — з міркувань престижу і з комерційних мотивів, — насамперед, чужинцям і чужинецьким установам; 5. Фонди з позичання експонатів покриватимуть дрібні адміністративні видатки.

Цей проєкт не має на увазі "змагання" зі світовими музеями чи місця на "світовій культурній мапі", — це належить до колекції "українських мрій". Але це є проєкт, який можна (і треба) легко здійснити. Він не розв'яже всіх культурних справ і проблем вільних українців, однак він прискіпить реформацію провінційности, на що треба багато труду і фондів.

За реалізацію цього пляну може взятися перша-ліпша установа чи організація з певним адміністративним апаратом, хоч не виключаю можливості постановня спеціального комітету в нашому — зацікавленому культурою — суспільстві.

За який український музей у Нью-Йорку?

Богдан Цимбалістий

Дискусія про український музей новітнього мистецтва — або як Юрій Соловій його зве "музей українських мистців (новаторів)" — нагадає хіба вигаслий вулкан (тримаючись його образу). Тому кільканадцять років на цю тему велися розмови, приватні і публічні й друкувалися статті. Сьогодні про це мало хто згадає. В одній такій дискусійній групі брав участь підписаний. Учасники дискусії, деякі з них мистці, не згоджувалися навіть у тому, якого музею нам треба в Нью-Йорку: виключно новітнього мистецтва чи образотворчого мистецтва взагалі, що робити з етнографічною збіркою Союзу українок Америки, яка вже існувала й починала оформлюватися до рівня професійно веденого етнографічного музею. Не договорившись ні до чого, дискутантанти розійшлися. "Вулкан" загас.

Соловій справедливо вказує на коштовність вдержування музею в Америці чи навіть влаштування однієї мистецької виставки. Це правда, що американські музеї постійно борються з фінансовими труднощами. Проте, на диво, вони не зліквідувалися досі, але щороку якось ці труднощі перемагають. До речі, не лише вони мають ці труднощі. Американські університети, середні і народні школи, бібліотеки, опери, театри, шпиталі — всі періодично переживають економічні кризи. Американська система побудована на принципі, що самі громадяни мають дбати про задоволення своїх релігійних, культурних, мистецьких, гуманітарних і т. п. потреб. Уряд приходить з допомогою

тоді, коли бачить, що громадяни дорожать своїми культурними установами, їх економічно підтримують, а діяльність тих установ викликає зацікавлення в широких колах громадянства. Напр., одна федеральна фундація для підтримки мистецтва додає одну третину грошей до суми, зібраної самими громадянами. Так само різні приватні підприємства дають свої внески на культурні установи в сумі, рівній тій, що її склав той чи той працівник або урядник підприємства. Держава сприяє такій "жертвенності" громадян і підприємств, звільняючи відповідні суми від оподаткування.

Очевидно, така система має свої позитиви і негативи. Позитивним є, що це змушує громадян бути активними й жертвеними. На поширену самопомогову активність американського суспільства між іншим звернув увагу французький політик середини 19-ого ст. Алексіс де Токвіль, автор відомої "Демократії в Америці" (1835-1840). Його опис американського життя, американської політичної системи, суспільних взаємин, звичаїв і досі правдивий). Негативним є, що деякі ділянки науки й культурної творчості можуть ніколи не знайти зрозуміння й підтримки в широкого громадянства. В результаті їх не будуть плекати, хібащо знайдуться багаті одиниці, які дадуть свої фонди на цю мету. І це часто стається — з розростом багатства зросло також число американських меценатів науки й культури.

Не думаю, що брак фондів був і є головною причиною того, що досі в Нью-Йорку нема українського музею новітнього мистецтва чи музею українських мистців-новаторів. Коли є будинок, розташований "в орбіті найбільших американських мистецьких установ", — як пише автор, коли б мистці погодилися дарувати свої картини такому музеєві, — що пропонує автор, — труднощів у створенні музею не повинно було б бути. Зрештою, можна б зібрати кілька чи кількадесят тисяч доларів серед української громади, або здобути дотацію від американського уряду чи приватної фундації, щоб видати каталоги, вмістити оголошення й змонтувати виставку. Тоді не було б потреби творити музей типу, що його пропонує Соловій, щось на зразок "випозичальні" картин різним установам і приватним особам.

Поминаючи те, що мистці ледве чи схочуть задувно давати свої картини на визичування, лишається питання, чи осяги нашого новітнього мистецтва є такі, щоб притягнути увагу публіки, спонукати американські культурні установи виставляти їх у себе або й позичати їх. Сам автор вважає, що здобутки ці невеликі. Тому він пропонує, що якби існував такий український музей новаторів, він повинен був би виставляти також твори чужих мистців. Чи схоче українська громада жертвувати гроші на установу, яка виставлятиме картини різнонаціональних мистців? І найважливіше питання: чи може такий музей вдержатися і звернути на себе увагу публіки в Нью-Йорку, де стільки високоякісних музеїв? Можливо в Чикаго, не мавши такої конкуренції, Український інститут новітнього мистецтва міг легше потрапити "на

мапу культурного життя Чікаго”.

Перед кожним музеєм, що вже в назві відзначає свою пов'язаність з етнічною групою в Америці або лише з іншою країною, — стоїть принципове питання, яким цей музей має бути, які його функції й призначення. Перед таким питанням стояв Єврейський музей у Нью-Йорку, хоча коло трьох мільйонів євреїв у цій метрополії могли б створити і кілька музеїв, кожний окремого характеру. У "Нью-Йорк таймз-і" від 29 листопада 1971-ого року була з'явилася стаття Данієля М. Фріденберга, одного з кураторів Єврейського музею в Нью-Йорку, який мав двадцятирічний досвід праці в тому таки музеї. Наголовок статті — "Чи може єврейський музей жити тільки мистецтвом?" — уже показує, про що мова. Стаття була одним з голосів у дискусії, яка в той час розгорталася в єврейських колах. Дискусія виникла як наслідок рішення музею повернутися до давнішої форми діяльності, підкреслюючи те, що є типове єврейське, замість виставляти "зразки радикальних форм новітнього мистецтва". Одні дискусанти вважали, що єврейський музей повинен виставляти дуже відважні стилі мистецтва, байдуже, чи мають вони якийсь зв'язок з єврейством чи ні. Протилежна думка була, що в Нью-Йорку є багато музеїв (Вітні, Гугенгайм, Музей новітнього мистецтва), які дуже радо виставлятимуть усякі зразки нового мистецтва, зате нема музею, який зосереджувався б на вартостях єврейської культури й мистецтва.

Фріденберг у названій статті виходить з тези, що нема нічого принизливого, якщо музей служить обмеженим, вузьким ("парафіяльним") цілям, і наводить приклад різних музеїв з вузькими завданнями (Музей історії міста Нью-Йорку, виставки Еспанського товариства і т. п.). В кожній суспільності повинно бути місце для музеїв вузьких, "парафіяльних" вартостей і для музеїв універсальних вартостей. На думку автора, неможливо створити першокласний єврейський музей, присвячений тільки самому образотворчому мистецтву. Правда, можна б зібрати картини Піссара, Модільяні, Сугіна, Шагала, Ротка, скульптури Ліпшица та багатьох інших дуже відомих мистців єврейського походження. Проте, на думку автора, сам факт єврейського походження не в'яже їх у якусь цілість. Можна бути гордим, пише автор, що стільки видатних мистців були євреї, єврейський музей повинен би виставляти їхні твори радше, як чийсь інші, проте, важко знайти якусь спільну єврейську традицію, яка б їх об'єднувала і зв'язувала. Звідси його висновок, що високоякісного єврейського музею мистецтва в Нью-Йорку ніколи не вдасться створити. Зате музей сконцентрований на історії єврейської групи та її досягненнях матиме завжди певну публіку. "Найбільшою причиною єврейського музею, — писав Фріденберг, — є насвітлювання історії єврейських прадавніх традицій, показ того, що її вартості додавали й додають до загального поступу людства". Конкретніше, увага музею має бути звернена на постання єврейського народу, його ролю в історії, розвиток

великих єврейських спільнот у світі, внесок єврейства в ділянці релігії, науки, культури, економіки, політики в світові надбання. Підсумовуючи свої думки, автор стверджує, що "функція єврейського музею мусить бути історична і парафіяльна (обмежена) і щойно тоді, ніби парадоксально, — вона може стати універсальною". Автор під кінець наводить кілька прикладів успішних і неуспішних виставок того часу. Напр., рисунки М. Ласанського з періоду нацистського панування, виставлені в музеї Вітні, та історія євреїв у місті Нью-Йорку, показана в Музеї Нью-Йоркського історичного товариства мали величезний успіх. Так само успішними були виставки організовані Єврейським музеєм: "Південний схід міста: брама до американського життя". (про побут єврейських переселенців у долишній частині Нью-Йорку) та "Історія Масади" (коли гебраї воліли вбивати себе, ніж віддатися до неволі). Натомість виставка пластичних балонів (нібито еротичних) та різні технологічні штучки, виставлювані Єврейським музеєм, були великим фіаско.

Погляди єврейського автора для мене переконливі. В Нью-Йорку є Український музей, який покищо має тільки етнографічний відділ. Його етнографічна збірка складається з об'єктів, призбируваних Союзом українок Америки ще від 1920-их років. Музей має мале приміщення, проте він поставлений на високому професійному рівні. Більшість його відвідувачів є американці. Американська преса містить похвальні огляди його виставок. Минулого року Метрополітальний музей Нью-Йорку влаштував низку семінарів для музейників і два семінари відбулися в приміщеннях Українського музею. На одній сесії працівники музею пояснювали своїм американським колегам, як збирати, зберігати, каталогізувати народні строї і т. п. Відомий Смітсонівський інститут у Вашингтоні зацікавився виставками Українського музею і плянує визичити одну виставку й зорганізувати її в різних містах Америки власним коштом. Минулого року Український музей дістав дві дотації — від уряду і від приватної фундації — в сумі 20 тисяч доларів. Є надія, що ця сума принаймні подвоїться цього року. Сумніваємося, чи музей українських мистців-новаторів мав би такі успіхи.

Український музей плянує колекцію світлин та інших матеріалів з життя українських переселенців у США. В дальшому пляні є створити картинну мистецьку галерію, в якій може бути місце і для новаторів. Треба собі усвідомити, що якщо хтось бажає відвідати "Український музей", він хоче бачити щось, що зв'язане з Україною, життям українців, їхніми культурними здобутками в різних ділянках. Якщо при такому музеї буде відділ модерністів, такий відвідувач і його огляне. Музей тільки українських новаторів ширшої публіки не привабить. Бо хто схоче йти до музею, щоб бачити мало кому відомих українських мистців-новаторів, коли він має в Нью-Йорку аж кілька і то великих музеїв з визнаними вже модерністами. Якщо хтось з нас іде до Скандінавського інституту чи галерії Японського дому, він хоче бачити

щось типове з культури тих народів, а не тільки їхніх мистців-новаторів, мало кому відомих. До речі, в Нью-Йорку є кільканадцять інститутів, галерій, музеїв, домів культури різних народів. Всі вони служать загальним культурним цілям: в них відбуваються виставки поодиноких мистців, покази строїв (напр., китайської династії), висвітлюється фільми, влаштовується доповіді, концерти і т. п. Нема ані одного музею між ними, що виставляв би виключно твори їхніх новаторів. Тим часом французи, євреї, німці, еспанці, італійці мають більші здобутки як ми, в ділянці новітнього мистецтва.

Вкінці насувається питання, чи саме поняття музей новаторів не є суперечне. Музей має завдання зберігати мистецькі твори. Соловій думає, що український музей мистців-новаторів міг би в сприятливих обставинах стати зародком музею новаторського мистецтва в Україні. Новаторство — часово обмежене явище. Теперішні мистці-новатори — за яких 50 років ледве чи будуть уважатися ще новаторами. Проте їхні картини будуть зберігані як зразки новаторських шукань їхніх авторів з-перед 50 років. Думаючи логічно, картини новаторів треба періодично з такого музею усувати і давати місце молодшим, новішим мистцям-новаторам. Такий музей перестав би бути музеєм, а став би місцем виставок. Тимчасом у Нью-Йорку місць на виставки є багато і в американських і в українських установах.

Етап Караганда — Норільськ і перші дні в Норільську

Свєген Грицяк

1.

Серпень 1952 року. 8-а зона Пішаного табору МВС СРСР, місто Караганда.

Внимание, заключенные! Идти — не растягиваться, назад не оглядываться, в строю не разговаривать, не курить, из ряда в ряд не переходить! Шаг влево, шаг вправо считается побег — конвой применяет оружие без предупреждения! Взять всем руки назад! Вперед марш!

Чотириста змучених і виголоджених в'язнів важко зашаркали своїми кирзовими черевиками по твердій казахській землі. Довгий робочий день на будівництві пивзаводу закінчився, і нас повели додому, тобто в табір. Йшли, як звикло, і, як того вимагав конвой, мовчки. Кожний замкнувся в собі і думав про своє.

Мене всього полонила ідея організації всегулагівського політичного страйку, що її кілька тижнів перед тим піддав мені Степан У. Та, не зважаючи на все своє захоплення ідеєю, я відхилив її як нездійсненну, а натомість запропонував провести такий страйк лише в одній нашій зоні. Згодом цей рух міг би поширитися ланцюговою реакцією по всьому ГУЛагу.

Тепер, ідучи з роботи, я в який уже раз обмірковував свою позицію. На мою думку, ідея ВСЕГУЛАГІВСЬКОГО страйку була утопічною, насамперед, через нашу непробивну ізоляцію. Адже ми не мали й не могли мати жадного певного зв'язку не тільки з віддаленими від нас таборами, але й з окремими зонами свого ж табору. До будь-яких скоординованих дій ми були просто нездатні. До того ж нам ще належало подолати такі свої суб'єктивні перепони, як всепроникний

Подані тут два розділи взято з "Короткого запису спогадів (для самого себе)" Є. Грицяка. Автор, нар. 1926 р. на Снятинщині (Івано-Франківської обл.), у роки війни належав до "української молодечої націоналістичної організації". Його заарештовано 30 вересня 1949 й засуджено на кару смерті, замінену 25-річним ув'язненням. 1956 р. його звільнено рішенням комісії при Президії Верховної Ради СРСР, але знов заарештовано 1959 р. і засуджено на 5 років. Від 1976 р. він домагається дозволу виїхати з Радянського Союзу, але безуспішно.

страх, що ним не без підстав були пройняті всі в'язні, пошесна інертність та нескінченні внутрішні чвари.

Ці перешкоди були такі прикрі, що в нас не вистачало ні сил, ані хисту, щоб подолати їх хоча б у якомусь одному місці. Сколихнути й стрепенути нас міг лише відповідний зовнішній поштовх-інцидент, який зачепив би за живе кожного.

Такий інцидент нещодавно мав місце, але ми не використали його, бо ще не були до нього готові.

А було так: з роботи якимось провадили лише одну бригаду в'язнів. По дорозі конвой поводився з людьми так жорстоко і нахабно, що люди не втерпіли, зупинилися, сіли на землю й заявили свій протест. Конвоїри випустили понад голови в'язнів кілька автоматичних черг. Та не встав ніхто. Тоді конвоїри пустили собак. Люди прийшли в зону пошматовані й закривавлені...

Цей інцидент послужив нам за добру науку, і тепер ми були готові, щоб у майбутньому не пропустити такої нагоди.

Ми підійшли до вахти, і мої думки раптом обірвалися. Мене відокремили від гурту в'язнів і без будь-якого формального звинувачення посадили до *буру*.^{*} Того ж самого дня посаджено до *буру* ще понад двадцять в'язнів — виключно українців.

Далі події почали розвиватися швидко.

Наступного дня до нашої камери кинули ще одного українця — Василя Б., який пояснив нам, що він навмисне повівся так, щоб його посадили до нас, бо мусів передати нам важливе доручення.

— В'язні в зоні хочуть, — пояснив він, — щоб ви завтра вранці оголосили голодівку, а вони на знак солідарності розпочнуть страйк.

Вранці ми оголосили голодівку, однак, на наше велике розчарування, страйк не розпочався. Ми почекали ще один день. І знову тихо. Цілком втративши надію, ми припинили голодування.

Як з'ясувалося пізніше, вся зона була готова до виступу, тільки не було того, хто взяв би на себе відповідальність. Це правило нам за ще одну науку.

Наступного дня нас усіх вивезли в 6 зону, що правила за пересильний пункт. Опріч нас, сюди позвезили в'язнів, головним чином українців і литовців, з усього Піщаного табору. Ми зрозуміли, що нас вивозять геть із Караганди, проте ніхто не міг сказати, куди нас повезуть і що на нас там чекає.

А тим часом перший сюрприз був приготований нам уже тут. Нас, 250 українців і литовців, розмістили в другому бараці. В одній секції 1-ого бараку розмістили приблизно 40 в'язнів, частина з яких були українці, а решта — представники інших націй. Через деякий час до цієї секції докинули ще 18 чоловік. Це була відома на весь Піщаний табір

* Барак усиленого режима (барак посиленого режиму).

банда Миколи Воробйова, що мала своїм завданням тероризувати й нищити українців.

На пересилку воробйовці прийшли з ножами й відразу почали загрожувати тим небагатьом українцям, що були в 1-ому бараці.

З вікна бараку хтось розпачливо крикнув до нас:

— Хлопці, *урки* хочуть нас порізати!

Ми кинулися в усі боки шукати виходу з замкненого бараку. Одні марне намагалися поламати віконні ґрати, інші, — виважити двері.

В коридорі стояла бочка з питною водою. Я вилив воду на підлогу й разом з Богданом М. почав таранити нею двері. Та двері ніяк не подавалися. Єдиною нашою втіхою було оте гупання, що нагадувало собою віддалену гарматну стрілянину.

А тим часом вихід знайдено. Під одним із вікон 1-ої секції якось удалося вибрати із стіни цеглу й зробити великий отвір, через який ми всі, один поза одним, вишмигнули надвір.

Тут, зібравшись до купи, ми нашвидкуруч склали плян штурму 1-ого бараку. З воробйовцями в нас були давні порахунки, і тепер ми згорали бажанням розквитатися з ними. Аби лише до них добратися!

Ми гуртом кинулися до дверей, бо вважали, що ззовні вже не так важко з ними впоратися. Ми гадали, що нам якось удасться повиягнути скоби або скрутити замок. Оскільки зробити це голими руками ми не могли, а визнати себе безсилим не хотіли, то не знайшли іншого виходу, як і далі безладно та безнадійно напірати на міцні й незламні двері.

На відміну від усіх інших бараків двері цього бараку виходили чомусь не до середини табору, а до колючої загорожі забороненої зони. Неподалік височіла сторожева вишка, на якій стояв уже не один, а два конвоїри. Згодом на вищці з'явився й офіцер. Я стежу за кожним його порухом. Ось він виймає пістолет і повільно спрямовує його на нас. Пролунав постріл, потім другий, третій... Нам на голови посипався тинк; офіцер стріляв понад наші голови в стіну. Ми не відступали. Нарешті затріщали автомати. На землю з зойком упав важко поранений Василь Щерба. Ми повтікали, пораненого Щербу занесли до лікарні.

Табірна "лікарня" розмішалася в цьому ж таки 1-ому бараці. Секція, до якої ми хотіли вдертися, була відділена від лікарні обгінькованою дощаною перегородкою. Довідавшись про це, ми зайшли до суміжної кімнати й наказали хворим, що там лежали, вийти.

Потім поламали залізне ліжко і, озброївшись його уламками, почали торошити перегородку. За лічені хвилини в стіні зробився отвір на зріст людини заввишки й приблизно на півтора метра в ширину. Ми зустрілися з воробйовцями віч-на-віч.

Та воробйовці боронилися відчайдушно. Двоє з них, ховаючись за стіну, стали по обидва боки отвору, готові проткнути ножом кожного, хто наслідиться просунути в отвір свою голову. Інші, заваливши грубку, що стояла посеред секції, шпурляли в нас цеглою, а коли не

ставало цегли, то — грудковим цукром.

Найнебезпечнішими для нас були, все таки, оті два охоронці отвору. Ми всіляко намагалися схопити їх або хоча б відігнати від отвору, але це нам ніяк не вдавалося зробити. Побачивши на стіні два вогнегасники, ми вхопили їх і почали обливати охоронців отвору вогнегасною піною. Одному з них піна потрапила в очі. Він заревів від болю і, тримаючи очі руками, побіг у глибину секції. На його місце миттю став інший.

Я зрозумів, що таким способом ми їх не візьмемо, і тому запропонував вибратися на горище, проламати там стелю й ударити на них згори. Всі покинули кімнату й кинулися шукати лазу на горище. Та, вийшовши надвір, ми остовпіли. Від воріт вахти просто на нас біжать озброєні автоматами солдати. Поруч з ними — начальник управління Піщаним табором генерал-лейтенант Сергієнко. Все!

Наблизившись до нас, Сергієнко зажадав, щоб ми всі негайно зайшли до бараку й дали себе замкнути. Коли ми відмовилися, Сергієнко пригрозив застосувати зброю. На наше зауваження, що він не має права стріляти, якщо ми йому нічим не загрожуємо, відповів:

— Маємо право. Ми знаємо з ким маємо справу!

Ми ще довго сперечалися з Сергієнком і, нарешті, пішли на такий компроміс: ми заходимо до бараку, а він забирає від нас воробійовців.

Нас замкнули, воробійовців вивезли. Настав вечір, і ми всі, хто де, полягали спати.

Наступного дня над вечір з Караганди на північ вирушив черговий ешелюон. У його товарних вагонах — 1200 політ'язнів, голівне, українців і литовців. У Петропавловську поїзд повернув на схід і через кілька діб їзди зупинився в Красноярську. Тут він простояв цілу ніч, а вранці, повільно переїхавши міст на Єнісеї, знову зупинився. Мабуть, ми вже приїхали.

Так, приїхали. Нас повиводили з вагонів і повели до мінусїнської пересилки, яка як нам було відомо, постачала в'язнів для таборів Норільська.

Перед вахтою нам скомандували сісти на землю, оскільки пересилка ще не була готова нас прийняти.

По той бік високого дощаного паркана забороненої зони ми почули такий перегук між блатними буру:

— Прокурор! Прокурор! Ти?

— Я.

— Що нового?

— Ет, нічого. Е-е, косяк прибув.

— Звідки?

— З Караганди.

— А багаті!

— Та ні. Інція!

Ми ще не зайшли на пересилку, ніхто нас там ще не бачив, а

замкнені в *бурі* блатні вже знали, що прибув *косяк* з Караганди і що то — *інція*, — голяки, біднота, з якої нічого не здереш.

Така поінформованість блатних нас не здивувала, бо ми дуже добре знали, що їх поінформували наглядачі, які завжди і всюди діяли проти нас спільно з блатними.

Та ось ми вже в зоні, яка розташована на дещо похилій площині. Зліва, у долшньому ряду бараків, поміщалися блатні, а горішній ряд був призначений для нас. Обидва ряди розділені між собою колючою загорожею з прохідною будкою, в якій постійно чергував наглядач.

Ми ще не встигли розміститися в бараках, як довідалися, що блатні готуються до нападу на нас. Оскільки ми знали, що без благословення адміністрації табору вони цього не зроблять, то вступили в переговори з начальником пересилки. Переговори закінчилися тим, що начальник пригрозив застосовувати проти нас зброю. На нашу заяву, що конвой у таких випадках не має права стріляти, начальник відповів:

— Маємо право. Ми знаємо, *кого* ми прийняли!

Розмістившись до решти в бараках, ми почали висипати надвір і гуртуватися в невеликі групи. В одній групі хтось заспівав:

Взяло дівча відра
Та й пішло по воду,
Аж то хлопці-риболовці,
Ще й козацького роду...

Пісню негайно підхопили інші; група співаків почала швидко зростати. Охочих співати ставало дедалі більше, і незабаром, знову сама собою, створилася ще одна хорова група. Понад Єнісеєм, може вперше за всю його історію, пролунала вільна українська пісня. Коли хтось із співаків стомлювався, на його місце ставав інший, і пісня не стихала до пізнього вечора. Наші друзі по етапу — литовці — теж не втрималися перед спокусою вільно поспівати й створили свою хорову групу. Хоча ми їхньої мови не розуміли, але відчули, що вони, як і ми, спочатку виконували свої народні пісні, а потім переходили на пісні національно-патріотичні.

Я відійшов убік і почав прислухатися. Мені здавалося, що то співає якась одна гігантська горлянка, проти якої ніхто не насмілиться виступити. І ніхто не виступив. Наглядачі навіть не пробували нас розганяти, а блатні не пробували на нас нападати. Чотири дні нас ніхто не чіпав.

На п'ятий день нас, мов оселедців у бочку, напхали в трюми дерев'яної баржі й повезли вниз за течією Єнісея.

Судячи з того, хто був підібраний для цього етапу і як з нами розмовляв генерал Сергієнко в Караганді та начальник пересилки в Мінусінську, ми легко дійшли висновку, що наш етап не був звичайним, викликаним певними господарськими потребами етапом, а що це був етап смертників. Нас везли на приборкання й винищення. Хто міг тоді

сказати, яку зустріч влаштовано нам на місці, якщо ми до нього ще доїдемо, а не шубовснемо разом з баржею десь на дно Єнісея? Припущення робилися всілякі, та достеменно ніхто нічого не знав.

8 вересня 1952 року ми, все таки, щасливо доплили до Дудінки. Того ж самого дня вагонами вузької колії доїхали до Норільська. Тут нас розділили на дві групи: першу — 500 чоловік — повели в I зону гірського табору (Горлагу), яка містилася на горі Медвежка; а другу — 700 чоловік — повели в 5 зону, в безпосередній близькості від міста.

Так закінчився етап Караганда-Норільськ.

2. Прищеплення клімату

"Горлаг" уже був готовий нас прийняти. Призначені для нас бараки відгороджено від основної зони колючим дротом. Усім *сукам* табору роздано для "самооборони" фінські ножі, бо як їм пояснили, до Норільська йде великий етап бандерівських головорізів, які мають намір перерізати геть усіх активістів табору.

Нас обробляли протягом чотирьох днів. Передусім нас старанно обшукали та пронумерували. Нумерні знаки склалися тут з двох елементів: одної літери російської абетки та тризначного числа. Нам надано номери тільки з літерами "У" або "Ф", що давало можливість легко розрізнити нас серед натовпу інших в'язнів.

Коли все вже було зроблене, нас розбили по бригадах і приставили своїх довірених бригадирів. Кожний бригадир носив на рукаві лівої руки пов'язку з написом "Бригадир".

П'ятого дня нас вивели на роботу. На наш подив, ми не почули тут традиційного: "Внимание, заключенные!" Конвоїри не супроводили нас, а стояли обабіч дороги, утворюючи собою живий охоронний коридор. Ми йшли тим коридором по бригадно. Бригадири, мов сержанти в армії, — збоку своїх бригад.

Через 150-200 метрів ми опинилися перед вахтою робочої зони, що носила назву "Горстрой". Це була величезна, обведена колючим дротом та обставлена сторожовими вишками територія тундри, на якій провадилися будівельні роботи. В'язні "Горлагу" будували місто Норільськ. Усі роботи, від складання проєкту та до здачі будови в експлуатацію, виконували самі в'язні.

Ми потрапили на цю велику будову саме тоді, коли забудовувалася центральна площа міста. Ми вирівнювали її, вивозячи тачками ґрунт з одного місця на інше.

Під час годинної перерви на обід ми розбіглися по всіх усюдах у пошуках земляків та нових знайомств. Адже тут, на відміну від житлової зони, ми не були відгороджені від решти в'язнів колючим дротом. До того ж тут працювали не тільки в'язні п'ятої, але й четвертої житлової зони, а поруч, уже відгороджені від нас вузькою смугою *заборонки*, працювали жінки з шостої зони, які крізь призму колючого

дроту видавалися нам напрочуд гарними та принадними.

Та нас, передусім, цікавила поведінка наших земляків, що боялися підходити на наш виклик до загороди в житловій зоні. Тільки деякі з них відгукувалися здалеку та й то лише російською мовою.

Українську мову ніхто офіційно не забороняв, проте розмовляти нею було вельми небезпечно. Своєю мовою ми виявляли себе як українців, або, як нас презирливо називали, *бандерів*, і викликали на себе шалений шквал всіляких додаткових утисків і гноблення. В Караганді ми вже були вибороли собі право на національну гідність, а тут, у Норильську, це право ще треба було відстоювати.

Наші земляки, яких ми зустріли тут, просили нас, щоб ми принішкли трохи й поступово примасковувалися, бо інакше нас усіх винищать.

— Ви ще не знаєте, що таке Норильськ, — запевняли вони.

Після повернення з роботи нас усіх старанно обшукали на вахті й знову запровадили за огорожу. Наші бригадири повернули до "штабу", щоб доповісти начальникові про нашу поведінку та отримати нові інструкції. Другий день нашої роботи нічим не відрізнявся від першого.

На третій день в обідню годину ми знову розсипалися по всій зоні. Я йшов кудись сам один і раптом побачив, що просто на мене рішуче й явно агресивно крокує помічник нарядчика. Я відступив убік, а він, загородивши мені дорогу, погрозило запитав:

— Ти, падлюко, чого тут ходиш? Де твоя бригада?

— Ми працюємо на площі, — відповів я, — але тепер обідній час, і я маю право бути, де захочу.

— Я тобі, гадино, дам право! Ви бандери! Героїв із себе корчите? Ми ще не таких бачили та всіх за пояс позатикали, а з вас, гадів, шашлики на ножах смажити будемо!

Я не відповів йому нічого, пішов далі своєю дорогою.

Відлучення від бригади й блукання по зоні, хоча б під час перерви на обід, вважалося порушенням дисципліни та проявом непокори. Помічник нарядчика й прийшов на "Горстрой" для того, щоб покласти край такому блюзнірству.

По полудні до мене підходить бригадир з претенсією, що ми не виконуємо норму.

— Ти тільки подивися на нас, — відповів я йому, — ми ледве на ногах стоїмо. Якої ж норми ти з нас хочеш? Потерпи трохи, не квался. Ми відійдемо від етапу, наберемося сили, а тоді вже й вимагай з нас роботу. А до того ж, хіба ти не такий самий в'язень, як і ми? То чого б ти мав нас підганяти?

Бригадир мовчки повернувся й пішов геть від нас.

Робочий день закінчився. На вахті житлової зони від нас відокремлюють вісім чоловік, сковують їм руки й провадять до *буру*. Там їх, скутих, б'ють, підіймають догори й ударяють усім тілом об підлогу, б'ють та топчуть ногами і, нарешті, замикають у окремі

камері.

Наступного дня, перед виходом на роботу, мій бригадир вийняв із кишені папірець і зачитав: Грицьак Євген і Мельник Дмитро залишаються в зоні.

Ми залишилися й після відповідного сигналу вийшли на перевірку.

— А це ще що? — побачивши нас, загарчав помічник нарядчика. — Відмовники?

— Ні, — впевнено відповів я, — нас залишив бригадир.

— Брешеш, сволото! Нарядна не давала бригадирові такого розпорядження.

— Перевірте.

До нас долучили ще одного нашого земляка й замкнули в коридорі буру. До камери нас не вкинули, бо ми ще не перейшли через *молотобойку*, а молотобойці, мабуть, були зайняті десь у іншому місці.

Через дві-три години надвірні двері раптом відчинилися, і до нас, у супроводі наглядача підійшов начальник 1 відділу "Горлагу" підполковник Саричев.

— Що, гади, — загорлав він на манеру блатних, — клімат тутешній вам не сподобався? Га? Ну, нічого! Ми прищепимо вам клімат.. Половину вас, *мерзотників*, переріжемо тут *до чортової мами!*

(На місці підкреслених слів Саричев ужив вульгаризми з блатного жаргону).

Ми дивилися йому просто в вічі й мовчали.

— Відчиняй камеру, — ревно на наглядача Саричев.

Наглядач відімкнув перші оббиті цинкованою бляхою дерев'яні двері, потім масивні ґратяні, і ми всі зайшли до камери, що була переповнена блатними та деякими простими в'язнями.

— Хто у вас староста? — запитав підполковник.

— У нас нема старости: заборонено, — відповів хтось.

— Но, но! Заборонено. Я вам людей привів, то хто ж їх *приймає*, як старости нема?

(Тюремним жаргоном *прийняти* значить побити до непри- томности й заштовхати під піл).

— Ми приймаємо тільки росіян, а неросіян не приймаємо, — кинув хтось уже інший.

— А це українці.

— Україна — також Росія, — недоладно бовкнув ще один.

Мабуть, господарі камери не мали найменшого бажання *приймати* нас. Саричев зрозумів це й почав нервуватися.

— Мілованов, — староста ти? — звернувся він до одного досить поважного й зовсім не схожого на блатного в'язня, що стояв посеред камери.

— Ні.

— А ось цей, — показав на мене рукою Саричев, — казав, що коли ти вийдеш з *буру* — заріже тебе.

— Це неправда, — відповів Мілованов. Він не знає мене, а я його, то завіщо він мав би мене різати?

Саричев розсердився й пішов до виходу. Деякі почали питати його, скільки їм ще тут сидіти. Саричев відповів на ходу, що це залежатиме від їхньої поведінки, а вже з-за ґратяних дверей помахав загрозливо кулаком і спроквола проказав:

— Ну, сподіваюся, що ви *приймете* їх за всіма правилами!

Саричев явно квапився. Свою погрозу перерізати нас він не відкладав на безрік, а заходився здійснити її таки того ж самого дня.

Поки закінчився робочий день і в'язні нашого етапу підійшли до воріт житлової зони, Саричев уже був у всеозброєнні. Охорона вахти була підсилена кількома десятками озброєних кулеметами та автоматами конвоїрів. На воротах стояло шість сук з ножами та залізними палицями в руках.

Почався запуск у зону. Наглядачі пильно обшукують перших п'ятох в'язнів. За воротами суки збивають їх з ніг, б'ють залізними палицями, пхають ногами, погрожують ножами й так женуть болотом по-пластунськи аж до бараків, де їх одразу ж замикають. Потім те саме з другою п'ятіркою, третьою й так до кінця.

Саричев розраховував, що бунтівні *бандери* не витримають такої наруги й неодмінно зчинять бучу, а він під приводом утихомирення відкрив вогонь і таким способом виконає своє завдання на відмінно.

Ніч у *бурі* проминула відносно спокійно.

Вранці наступного дня до нашої камери не входить а влітає помічник начальника *буру* — в'язень Іван Ґорожанкін. З кишені його штанів звисає, навмисне так виставлене, блискуче кільце наручника, а з зачоченої керзової халяви стирчить держак фінського ножа.

— Ти! Ти! Ти! — кричить Ґорожанкін, указуючи на окремих в'язнів пальцем, — на роботу! На роботу!

Дійшовши до нас, він увесь задрижав від люті й лайливо почав:

— Ах, ви бандери підлі, поганий ваш рот! Ви як сухими сюди зайшли? Ну, добре!.. Зараз я вами потішуся. Ану марш на роботу! Ну! Вилітай! Живо!

З другої камери виводять сімох чоловіків, були посаджені сюди передучора. Їхні обличчя підпухлі, в синцях. Один з них лишився в камері, бо не міг підвестися.

Ґорожанкін скомплектував з нас, *карагандинців*, дві п'ятірки, скував наручниками, один до одного, першу п'ятірку, потім другу й скомандував сідати. За нами ще були інші п'ятірки із норільців, але їх Ґорожанкін не сковував.

Ми сидимо. Ґорожанкін відходить убік, довго мовчки розглядає нас, далі рвучко виймає з-за халяви ножа, вістря якого було обгорнене цупким папером, захоплює його обома руками, підходить до нас і б'є держаком ножа кого як попадає.

Зігнавши свою лютю, Ґорожанкін повів нас до вахти. Та раптом він

знову скаженіє й командує нам стати. Ми зупинилися й усі разом сіли в болото, бо хто спізниться — буде битий.

Тут Горожанкін ще раз зігнав на нас свою лють, і ми пішли далі. Я йшов першим з правого краю; Горожанкін облишився трохи, і я не бачив його. Нараз якийсь наче струм ударив мене від потилиці до очей і по всьому тілу аж до п'ят. В очах потемніло, і мені почало здаватися, що я втрачаю притомність. Це Горожанкін так щедро почаствував мене держакон ножа в потилицю.

Від воріт вахти ми вже йшли в супроводі конвою. На місці призначення Горожанкін зняв з нас наручники, роздав нам лопати та наказав копати ями під стовпи електролінії. Ями мусіли мати такий вимір: метр на метр ширини й метр глибини. Норма — десять ям на одного.

Я прокопав один штих талого ґрунту, а далі — мерзлого. Горожанкін стоїть поруч з конвоїрами й підганяє:

— Копайте, копайте, гади! Гризить мерзлоту! Та, щоб мені був метр на метр, інакше я вас..!

В одному кутку метрового квадрата я продовжав яму, в яку негайно набігла вода. До мене підходить Горожанкін і цікавиться, скільки я вже викопав.

— Так, так, — каже він, ніби ввічливо й прихильно, ще трохи покопай та й буде; туди далі не треба. Навіщо задарма мучитися. — А відійшовши від мене на безпечну відстань, знову пригрозив: — Ну, гадино, гляди ж! Метр на метр!

По полудні Горожанкін несподівано сказав нам стати по п'ять. Наклав на нас наручники й повів у зону, дорогою почав кепкувати:

— Ну, що, *духарики*, (іронічне — відважні, сильні духом) виявляється, що ви навіть дуже *ріденькі*. А як вас були розмалювали! Тепер ви вже показали, хто ви є. Вчора нас шість чоловік усю вашу братію гнали по-пластунськи від вахти до бараків, і ні одна погань голови не підвела. З таким духом вам тільки під полом сидіти! А тепер, мужики, скажу вам, чому вас так скоро зняли з роботи. Вас ділять на дві половини: 350 чоловік відправлять у 4 зону, а інші 350 залишаться тут. Як тут, так і там, вас розкидають по два-три чоловіка по всіх бригадах. Тоді ви вже нікуди не рипнетеся; ми вас усіх у баранячий ріг поскручуємо.

Ще того самого вечора ми поправцювали тундрою до 4 зони, а вранці наступного дня, кожний у своїй бригаді, вийшли на роботу. Так ми вийшли з внутрішньої ізоляції й опинилися в гущі всіх в'язнів 4-ої та 5-ої зон.

А десь через два тижні в'язні обох зон були ошелешені звісткою: *Горожанкінові відрубано голову!*

ЖИТТЯ В КЕЛЬНІ

Ігор Померанцев

ГАМЛЕТ З КЕЛЬНУ

Мова піде про виставу трагедії "Гамлет" у Кельнському драматичному театрі. Спектакль створили двоє: Гансгюнтер Гайме і Вольф Фостель. Ці імена належать до найвизначніших у сучасному театрі Європи. Гайме, поруч з Пітером Цадеком з Гамбургу і Пітером Штайном з Західнього Берліну, найцікавіший, гостро сучасний постановник, оновлювач і реформатор сцени. Вольф Фостель — мистець, декоратор, костюмер і, якщо можна так сказати, інженер і архітект сцени. Його ім'я вже ввійшло в історію театру: в шістдесятих роках Фостель яскраво й зухвало опрацював теорію і практику гепенінгу. Прем'єра "Гамлета" відбулася в другій половині лютого 1979 року. Рецензії на цю виставу з'явилися в усіх великих газетах ФРН. Кінцева вистава — в червні. На відміну від радянської театральної традиції в Західній Німеччині п'єса, навіть така, що здобула визнання, іде півроку, щонайбільше — рік.

Трагедія "Гамлет" для Німеччини має особливу притягальну силу. У ній можна знайти, підкреслити й виділити той сконденсований похмурий романтизм і жорстоку фатальність, якими часто насичена німецька поезія, музика, малярство. Не дарма Фердінанд Фрайліґрат не тільки написав вірш "Гамлет", але й почав його словами: "Німеччина — це Гамлет!"

Гайме і Фостель ніби погоджуються з Фрайліґратом, але їхній "Гамлет" геть чисто позбавлений півтонів і затемнень, що значить — і химеричного, містичного підтексту. Духом своїм він ближчий до брехтівського театру: шорсткістю засобів вислову, конструктивністю, соціальною гостротою, потягом до гротеску. Гайме і Фостель почали з того, що прочитали текст класичної трагедії з олівцем у руках. Вони не так правили канонічний текст, як скорочували його. Завдяки цим скороченням вистава вийшла навальна й динамічна. Для прикладу, у виставі відсутня сцена двобою Гамлета з Ляертом. Замість неї всіх загиблих персонажів просто звалюють на столи, які з цією ж метою використовуються в звичайних моргах. У такому підході до тексту не лише бажання

додати швидкості чи віра в драматичну поінформованість глядача, але й зумисне заниження стилю. З цієї ж метою звертання "мій принце" змінене на "мій пане" — у сучасній Німеччині це щоденне й повсюдне звертання. Костюми персонажів теж працюють на заниження: Гораціо одягнений у потертий костюмчик, Розенкранц і Гільденстерн — у довгі зім'яті чорні халати, від чого обидва двораки робляться схожими на завгоспів. Ляерт одягнений у мундир морського офіцера нижчої ранги, замість погонів до його лівого плеча примочована вібла, і навіть Клавдій, свіжоспечений король данський, скорше схожий не на всемогутнього монарха, а на зубожілого швайцара якогонебудь підупалого заїжджого двору. Під кінець вистави увесь цей одяг перетворюється на ганчір'я й лахміття, через діри просвічує голе тіло, герої огортаються чи то хмарками пилюки, чи муки, чи пороху, королева данська Гертруда перетворюється на гулящу дівку. На сцені панує гульня, глум, розпад. Так реалізується шекспірівська метафора: "світ звихнено"...

Але повернімося до початку вистави. Завіса відсутня. У правому куті сцени висить, повішене за ноги, опудало коня натурального розміру. Кінь цей висітиме протягом усієї вистави, нагадуючи про вчинений злочин, про насильство. Він замінє трупний дух і ріки крові, він та зловісна таємниця, що присутня у всьому і для всіх відкрита. Час від часу вискалену морду коня намагаються припудрити то Гертруда, то Клавдій. Усі події розгортаються на тлі глухої металічної стіни, у нижній край якої вмонтовані впритул щось із двадцять телевізійних екранів. На просценію підноситься телевізійна камера на тринозі. Персонажі наводять одне на одного камеру, пересуваючи її по сцені. На телевізійних екранах глядач бачить те, що діється на сцені. Подеколи вся залізна стіна підноситься вгору, і тоді за нею видно столики з десятками телевізорів. Ці телеекрани, вирячені на персонажів і глядачів, нагадали мені рядки з Пастернакового "Гамлета":

На мене наставлен сумрак ночі
Тисячью биноклей на осі...

На сцені встановлені й суфіти, прожектори, звисають грона ламп і електричні дроти. Персонажі обвішані фотоапаратами, транзисторами, портативними магнетофонами. Збожеволіла Офелія роздає, замість рути, розмарину й ромашок, транзисторні приймачі. У всьому цьому електричному й електронному антуражі — головна концепція вистави. Глядач майже фізично відчуває небезпечну присутність електрики; повітря насичене сухими розрядами; не від вістря шпаги, а від короткого замикання гине Полоній, що ховається в електричних дротах. У наелектризованому повітрі залі плаває кульова блискавка. Весь цей елек-

тричний зсув — багатозначна авторська метафора. Здається, що Офелія тоне в блакитному телеозерці. Від об'єктивів і екранів неможливо заховатися чи затулитися. Навіть коли на знімальну камеру накидають біле простирало, а пізніше зривають його, на простиралі лишається кривава пляма, як позначка щойно вчиненого вбивства. У фіналі вистави, коли на сцену вивозять усі трупи персонажів, звучать урочисті фанфари. Ці фанфари — музична заставка інформаційного випуску першої програми західнонімецької телевізії. Творці осучасненого, актуалізованого "Гамлета" підказують, попереджають: дивіться, ми відвикаємо сприймати життя власними очима, ми втрачаємо живі почуття, емоції; наше й чуже лихо, трагедії, смерті, убивства сприймаються нами на подобу зведення останніх новин; ми відгороджуємося від життя, від власного сумління й особистої відповідальності скляним екраном. Кельнський "Гамлет" — це голосне і рішуче "ні" стандартизації життя. Можливо, Гайме і Фостель звузили проблематику трагедії, можливо, їх шлях — це шлях не тільки здобутків, але й утрат. І все ж, їхні здобутки такі важливі, такі конечні для всіх нас, для кожного з нас.

ІСТОРІЯ ОСКАРА МАЦЕРАТА, ЮНОГО БАРАБАНЩИКА З ДАНЦІГУ

Я народився після війни. З дитинства я любив кіно. Мабуть, не менше половини фільмів, які я перебачив за своє життя, були про війну. Майже всі ці фільми були роблені в Радянському Союзі, Польщі, Угорщині, Чехо-Словаччині. Мені майже не доводилося бачити фільми, роблені західними німцями.

Фільм "Бляшаний барабан" теж про війну. Його створив західнонімецький режисер Волькер Шлендорф за романом свого знаменитого співвітчизника Гюнтера Грасса. Цей фільм відрізняється від усіх воєнних фільмів, які я бачив раніше. Радянські стрічки про війну, і талановиті й невдалі, майже завжди суворо реалістичні. Трагічна тема диктує шорстку поетику. Ми часто шануємо пам'ять загиблих "хвилиною мовчанки". Під знаком цієї "хвилини мовчанки" зроблені майже всі вітчизняні фільми.

Режисер Шлендорф захопив війну тільки краєм свого дитинства. Його стрічка про війну, як і радянські фільми, — трагічна. Це либонь єдине, що споріднює "Бляшаний барабан" з "Балюдою про солдата" або "Летять журавлі". Одна з позитивних якостей "Бляшаного барабана" в тому, що його не можна переказати: те, що відбувається в фільмі, нерозривно пов'язане з тим, як воно розповіджене творцями. Хоч "Бляшаний барабан" — екранізація, дивлячися на цей фільм, ще раз переконуєшся, яка незалежна і своєрідна мова кінематографа.

Місце дії фільму — передвоєнний і воєнний Данціг. Постійно чути польську й німецьку мову. Головний герой фільму — хлопчик, а пізніше юнак-недоросток Оскар Мацерат. Його дитинство і юність припали на розквіт і крах німецького фашизму. Кінорозповідь ведеться від особи Оскара. Дитячий невинний голос починає оповідь про молодість своєї бабусі, про її першу зустріч з дідусем. Хтось сказав, що пародія — це зображення низького засобами, запозиченими з зображення предмета високого і чудесного. Весь трагізм "Бляшаного барабана" втілений у шаленій невідповідності невинного чистого голосу дитини і того, про що цей голос розповідає. Перед нами розгортається на екрані не тільки пародія, але й гротеск, феєрія, якийсь моторошний магічний карнавал. Ніколи раніше я не бачив такого по-рабле-зіанському розкішного, бароккового і тому такого страшного фільму про війну, як "Бляшаний барабан". Тут усе, як у житті, а не як у кіні: ледве встигаєш звикнути до того чи того персонажа, як він назавжди зникає, чи то з кулею в грудях, чи з петлею на шії. По руїнах будівель, по руїнах чужого кохання, власного дитинства блукає Оскар з безглуздим барабаном на грудях. Діти бачать життя великим плямом. Ми втішаємо себе, коли думаємо, що діти чогось не розуміють чи не помічають. Мені здається, що дитинство — найеротичніша пора життя людини. Еротика, що переживається в уявленні, куди запальніша від реального потягу. Оскар болісно переживає потаємну любов своєї матері і дядька Яна. Любов ця не в підтексті, а в плоті: ось оголені стегна, ось поспіхом скинута білизна, ось ідилічна світлина — Оскар, мати і дядько Ян; світлина не обдурить Оскара: він бо знає, де була рука дядька Яна, поки батько клацав фотоапаратом. Оскар не хоче ставати дорослим. Щоб спинити свій ріст, він кидається сторч головою зі східців підвалу. Його світ не бідніший, а навіть багатший, ніж світ дорослих. Він теж палко любить, мучиться, чудується, прозирає. Але все таки світ його — дитячий. Шлендорф ні на мить не забуває про це: червоно-білий барабан, механічні іграшкові фігури на вітрині, яскраві гральні карти, музика, цирк, ліліпути — усе це так вабить, злегка лякає, розбурхує в дитинстві. Грань між реальністю і уявним раз-у-раз стирається. Оскар їде на гастролі з трупою ліліпутів, Оскар по-дорослому любить ліліпутку Розіту і живе з нею; Оскар закохується в свою юну мачуху і ревнує її до батька; Оскар спить з дорослою тіткою з сусіднього дому. У світі, який валиться, не лишається місця для дитинства. Оскар — дитина без дитинства, юнак без юности. Те, що Оскар недоросток — одна з багатьох метафор фільму: не до Оскара було, вистачало часу і на походи з факелами, і на концтабори, і на окупацію майже всієї Європи, а от до Оскара руки так і не дотягнулися, так і лишився він маленьким. У

фільмі є ще одна наскрізна метафора: дивовижний і дивний для всіх голос Оскара. Від його крику лускаються склянки, скла годинників й окулярів, пляшки, вікна. Дзвін розбитого скла весь час стоїть у вухах. Це життя — тендітне, це світ — ламкий. Всього ж війни лишається в пам'яті глядача не гуркотом бомбардувань і не розривами набоїв, а якимось безпомічним схлипуванням скла. Так плачуть жінки і діти.

Мені здається, що співавтором Волькера Шлендорфа був час. Так, ці тридцять з чимось років, що проминули після війни. Трудно уявити собі, щоб такий іронічний і щедрий фільм з'явився в сорок п'ятому чи п'ятдесят п'ятому. Тоді, в сорокових і п'ятдесятих, поети й письменники ще не могли відступити, осторонитися від пережитого. Вірші і проза Вольфганга Борхерта, молодого Гайнріха Беля, Семена Гудзенка — дуже вогкі й квапливі. У цій вогкості й квапливості — чар ліпших книжок про війну, написаних учорашніми солдатами чи в'язнями. Шлендорф розповідає історію Оскара Мацерата, юного барабанщика з Данціґу, без поспіху, обмірковуючи кожне слово і жест. Він зробив фільм про війну, ще один фільм про війну, але зробив його так, що робиться ясно: вичерпаних тем у мистецтві немає і бути не може. Усе вирішує мистець. Усе вирішує талант.

НА ВИСТАВЦІ

Нью-йоркському музеєві сучасного мистецтва — півстоліття. Він заснований у 1929 році. Нині цей відносно молодий музей не потребує рекомендацій і реклами. Його називають поруч з найвидатнішими галеріями й колекціями світу. Від самого початку музей наставився на мистецтво найсучасніше, спірне, часто невизнане. Настанова виправдала себе. Значна частина колекції музею вже визнана класикою.

З нагоди п'ятдесятлітнього ювілею у двох західноєвропейських містах — спершу в Кельні, потім у Берні — нью-йоркці влаштовують виставку "Сучасне мистецтво Америки". Під цю пору експозиція демонструється в Кельнському Людвіґ-музеї.

Я знав, що на виставці представлено малярство, аквареля, графіка, скульптура і фотоекспонати тільки американських мистців. Було цікаво, як виглядатиме експозиція музею сучасного мистецтва без великих європейців. На мій погляд, виглядає вона надто невибагливо і скромно. Видно, нью-йоркці хотіли показати всього потроху, репрезентувати різні напрями, жанри, індивідуальності, почавши від дев'яностих років минулого століття і кінчаючи сімдесятьми нашого. Ну що ж, це їм удалося. У трьох не-

ликих залах мирно сусіднують реалісти, абстракціоністи, представники оп- і поп-арту. Не вийшло головне: створити образ Америки. У тому ж таки Людвіг-музеї, в інших залах, є багато творів американців: Равшенберга, Лінднера, скульптора Сігала. Парадоксально, але ця колекція кельнського музею набагато яскравіша й виразистіша, вона по-справжньому американська; завдяки їй можна дійсно відчувати, яка чудова, яка жаклива Америка. Але повернімося до виставки, привезеної до Європи нью-йоркським музеєм сучасного мистецтва. Звичайно ж, на ній є й талановиті твори, і твори, які радше можна б назвати цікавими. До числа останніх належить, для прикладу, твір Роберта Ірвінга. Я спробую описати його. На деякій віддалі від стіни розташоване коло, ніби повішене в повітрі. На це коло спрямоване яскраве проміння двох ламп, умонтованих у підлогу. Завдяки цьому промінню на стіні відбиваються чотири тіні кола. Я думаю, що Ірвінг поклав собі завдання створити з світла й площини — об'єм. Гаразд, він своє завдання виконав. Але його розв'язання здається мені занадто раціональним. Так, мистецтво може дозволяти собі подеколи говорити мовою геометрії. Але при тому воно не повинне забувати і про свою власну мову — мову мистецтва.

Тепер про твори, які на мою думку, можна зарахувати до талановитих. Велике полотно великого Джексона Поллока зветься "Луна". На білому, навіть жовтавому полотні простягається безконечна в'язанка ліній; вона викриває і навіть, здається, душить полотно. Перед нами химерний шлях уяви мистця, спрямований до повної свободи. Перед нами варіації на тему "лінія". Варіації непередбачувані, щедрі, чарівливі.

Твір Марка Тобі "Кінець серпня" виконаний у постімпресіоністичній манері. Ми бачимо пильно виписане зображення якогось химерного марива чи згустку повітря. Як показати кінець серпня? Гарячим сонцем? Кавуновими лушпайками? Товстими неповороткими мухами? Тобі обирає інший шлях. Він намагається відтворити відчуття серпня. Здається, що його химерне мариво дзвенить, потріскує, і вже від цього звуку й дзвону починаєш сам відчувати всю важкість і крихкість гарячого, але вже й охолодженого місяця серпня.

Твір мистця Томблі — це шкільна таблиця натурального розміру. На таблиці сліди крейди, напівстерті уривки альгебричних формул, нерівності й подряпини, забурини й записини. В загальному нехитрий засіб: апеляція до нашої пам'яті, скорше навіть література, ніж образотворче мистецтво. Але особисто мене — зворушує. Особисто мою пам'ять — хвилює і тривожить. Не знаю, можливо, я надто сантиментальний. На своє виправдання можу сказати, що й геніальний Марк Шагал — теж глибоко літературний мистець. Його картини — це не тільки кольори і форми, але й ліричні етюди,

дитячі й юнацькі асоціації, півнатики на пережите.

Твір Джіма Дайна називається "П'ять футів різнокольорових інструментів". На стіні висить невеликий дерев'яний щит. У верхній край щита забиті цвяхи. На цвяхи навішано різноманітного слюсарського інструменту: молотки, гаки, молоточки, плоскогубці, пилючки й пили, кусачки, кліщі, пасатижі. Усе це не відрізнялося б від вітрини будь-якої залізної крамниці, якби інструменти не були розфарбовані різними кольорами. Не забув мистець домалювати на щиті й різнокольорові тіні від усієї цієї ковальсько-слюсарської пишноти. О яскрава дитяча мрія — ось куди ти заблукала! Чи думав ти, що колинебудь усе таки побачиш те, що снилося тобі в найрайдужніших хлоп'ячих снах? З якоїсь дивної примхи долі стоїш ти тепер у чужому музеї, в чужому далекому місті і впізнаєш у п'ятох футах різнокольорових інструментів свій давній дитячий сон.

Я пишу про талановиті твори, і мені починає здаватися, що виставка нью-йоркського музею сучасного мистецтва не така вже й бліда та бідна. Так завжди: варто лише пригадати щось талановите й яскраве, як стіл вислизає з-під ліктя, а за листком паперу відкривається чудесний і шалений світ.

СИРА ПРИНАДА СВІТУ

Шведський режисер Бу Відерберг насвітлив фільм за романом Кнута Гамсуна "Вікторія". Фільм, як і роман, — про кохання. Місце дії — маленьке місто над рікою. Закохані — син мірошника, молодий поет, який узимку живе десь у великому місті, та юна панна з багатой родини, на ім'я Вікторія. Герої кохаються ще з дитинства. Але любов їхня трудна. У Вікторії з'являється наречений, бравий офіцер з еполетами. Наречений гине. Батько Вікторії накладає на себе руки: спалює себе й свою садибу. Герой фільму — йому на ім'я Йоганнес — заводить дружбу з іншою дівчиною, яку він урятував, як вона тонула. Дружба ця — тільки блідий відблиск любови до Вікторії. Кінець фільму — сумний. Вікторія поповнює самогубство, написавши напередодні прощального листа своєму укоханому. Кохання, самогубства, пожежа, рятування потопельниці — чи не забагато подій на дві години?

Я переказав стисло не фільм, а сюжет. Якби мені переказали такий сюжет, я не мав би сумніву, що фільм ні до чого. Тепер я спробую розповісти про фільм. Це так само трудно, майже неможливо, як перекласти мовою прози — вірші. Тобто, перекласти можна, але поезія зникає, лишається лише недолугі слова.

Чомусь режисери рідко допускають у свої фільми живі, не вигадані звуки. Як фільм Віденберга тільки слухати, заплющивши очі, то й тоді в нього можна закохатися. Сонний гудок пароплава. Ритмічний стук сокири. Пронизливе дзижчання комарів. Шарудіння

вій. Дзвяквіт собаки. Брязквіт ланцюгів. Шерех першого снігу. Пругкий шелест весняного листа. Хрускіт снігу. Непевний шелест опалого листа. Цокання копитів. Беззвучний звук поцілунку. Хрускіт зіжмаканого листа. Шамотіння полум'я. Булькання води. Усе це всуміш із голосами дітей, дорослих, залюблених. Усе це геть чисто глушить скрипку, а то, навпаки, глушиться скрипкою. Незрозуміло, що з чого народжується: музика з тиші, тиша з музики чи музика з усього цього шумового і звукового шмаття. Про музик говорять: у нього абсолютний слух. У Бу Відерберґа — абсолютний кінематографічний слух. Це дуже рідкісний дар, до того ж не часто помічуваний і відзначаваний. Може, через те, що звукам не надають надто великого значення. Звично стежити за сюжетом і відшукувати думки. У кінематографії думка, як і в поезії, народжується зі звуку, з чергування кадрів, з зображення. Думку в чистому вигляді належить шукати, на гірший випадок, у газетах, на ліпший — у прозаїків і філософів.

Тепер про зображення. Є в Пастернака такий рядок: "Сира принада світу". Відерберґ знає таємницю цієї принади. Тут справа не в якості півки, навіть не в операторі. Тут справа в особливому таланті. У Відерберґа ніжний талант. Навіть у його поганому фільмі "Джо Хілл", поганому через те, що режисер замовив собі політичний фільм, раз-у-раз продиралася ніжність. Відерберґівська ніжність — не солодкава й не сюсюкальна. Він може показувати потріскану сиру стіну, від якої тхне котячою сечею, але чомусь аж хочеться цю стіну погладити. У чому тут справа — пояснити, на щастя, неможливо. На щастя, бо на цій останній неоясненності тримається вся поезія. Волога зелень. Зарослий мохом човен. Обличчя й одежа, присипані борошном. Губа, що запухла від укусу комара. Сопливі діти, що тягнуть саночки. Дотик губів. Непросохла чернетка. У Відерберґа — хоч і що він говорив би, хоч і що показував би — усе про любов. До жінки. До світу. До життя. Північна любов — тремтлива й коротка, як північне літо. Закохані танцюють одне літо. А потім надходить холодна безконечна зима. Мені здається, завдяки такому відчуттю літа короткотривалість, тендітність щастя в багатьох шведських фільмах і книжках стала ледве чи не ритуалом. В Осипа Мандельштама, який довгі роки жив передчуттям нічного стуку в двері, є такі рядки в вільному перекладі з Петрарки:

Промчали дні мої, ніби оленів
скісний біг. Строк щастя був коротший,
ніж порух вії...

Не можу говорити про всіх скандинавців, але шведи, мені здається, добре зрозуміли б цей скісний біг і порух вії. До "Вікторії" і до незрівняно талановитішого фільму Відерберґа "Ельвіра Мадіган"

мандельштамівські рядки могли б бути епіграфом.

І ще про одну властивість Відерберґа, повз яку пройшов би кінокритик, який шанує в мистецтві саму думку: Відерберґ уміє фільмувати погоду. Зиму показує — щулишся, весну — легко дихаєш. Йому відома якась таємниця повітря.

Не знаю, чи складається все те, про що я говорю, в якийсь єдиний образ і чи наближає він тих, хто не бачив фільму, до світу Відерберґа. Але якби я схопився за сюжет і за "аналізу образів", від Відерберґа нічого не лишилося б. У відерберґівських шурхотах, шумах, рулядах, гілках, дощах, поцілунках — поезія. Усе інше — література, кіно.

*З російського рукопису переклав
Іван Кошелівець*

ХЛІБ ВИГНАННЯ

ЖУРНАЛИ ПОЗА СВОЇМИ КРАЇНАМИ

Російський кварталник (літературний, громадсько-політичний і релігійний) "Континент", (Париж), вийшов 21-им томом.

В. Максимов, у "Колонці редактора", заторкує проблему європеїзації Росії. З приводу виборів до європейського парламенту він пише:

Коли поглянути в минуле, неважко переконатись, який великий вплив мала європейська культура на сучасний світ, зокрема на Росію. Упродовж сторіч цей вплив позначався на всьому складі російського життя: в політиці, в державному будівництві, в культурі, релігії та філософській думці. Наші — музика, література, мистецтво, — це продукт європейського духа. Вони цілковито спираються на європейській традиції.

І далі: Російському народові, поки не пізно, треба усвідомити, що лише в тісній єдності зі своїми західними сусідами — завдаток його національного і державного існування в майбутньому, гарантія тривкої політичної незалежності, підстава культурного й економічного розвитку. Тільки, скинувши з себе кайдани тоталітарної психології, зможе Росія як рівний чинник увійти в сім'ю європейських народів.

Відродно прочитати, що "Континент" бажає перемоги європейської цивілізації в Росії. І на відміну від слов'янофілів та більшовиків не вважає Європи гнилим трупом, від якого треба відгородитися залізною заслоною. Росія і Європа — проблема, яка дуже інтенсивно ворушила російську громадську думку, починаючи від Петра Чаадаєва, впродовж 19-ого сторіччя. Понад пів тисячоліття жила Московія-Росія як світ у собі, ізолювано від Європи. Могутнє піднесення західноєвропейської цивілізації, розбудженої ренесансом, спонукало Московію шукати зв'язку з Європою. На початковому етапі українські та білоруські діячі культури вирішальною мірою спричинилися до європеїзації Росії. Усе, що творчий геній російського народу в 19 сторіччі дав великого російській культурі, він дав завдяки зв'язкам Росії з Європою. Питання тільки, як далеко сягає Європа на Схід. Питання спірне. "Континент" пропонує поширити простір Європи (європейської культури) "до воріт Тихого океану". Але, що скажуть на це народи Північної Азії? Чи не буде це в їхніх очах культурний імперіялізм російської Європи?

Щоб у російському народі перемогла європейська цивілізація, — в інтересі також українського народу. Без європейської цивілізації немає в Росії демократії. А без демократії неможливе переборення російського імперіялізму.

У цьому відділі "Сучасности" міститимуться огляди головних проблем, порушуваних у журналах, що їх видають поза сферою засягу СРСР люди з тих земель.

Проблема демократії, виявляється, справа нелегка. Максимов друкує свої "Роздуми про гармонійну демократію". Редакція завважує, що це "проект програмового документу нашого журналу й публікується порядком дискусії".

До сучасних демократичних устроїв Західньої Європи та Сполучених Штатів автор проєкту поставився дуже критично:

Чи можемо взяти на себе відповідальність — приректи майбутню Росію на таку долю... і знов опинитися в атмосфері духового розпаду, на порозі порожніх церков, перед новим і вже безповоротним виродженням? Чи є вихід із дилеми глухого кута: західня демократія чи східній тоталітаризм?

Автор шукає виходу — "навіть наосліп".

Він хоче спертися на селянську "общину" (громаду), яка від ліквідації кріпацтва стала "фундаментальною одиницею нашого буття". У цій общині, гадає він, вироблявся прообраз "справжньої російської демократії". Але, на жаль, держава, змінивши становище народу, не спромоглася шляхом законодавства достосуватися до нових змін і ввійшла в кричущу суперечність із дійсністю. Сприяла цьому процесові руйницька діяльність т. зв. "прогресивно мислячої" частини російського суспільства, яка спровокувала самооборону урядового апарату. В боротьбі цих двох сил розтопгано ту підставу, на якій законоувалися перші пагініці майбутньої демократичної Росії.

Тепер, пропонує Максимов, треба взяти за підставу сьгоднішній адміністративний поділ країни і всюди створити міські та сільські общини. На цій основі, йдучи вгору, автор укладає державну структуру "Російської Федеративної Землі" — аж до президента, уряду й установчих зборів.

Мене зацікавив розділ "Національне питання":

Усякий народ, що входить у склад Російської Федеративної Землі, має невід'ємне право на свій самобутній національний, культурний і релігійний розвиток і сам визначає, яка мова для нього має перше місце (главенствующа).

Усяка дискримінація громадянина Російської Федеративної Землі за його національні, політичні чи релігійні ознаки є злочином супроти суспільства.

Стільки про національні справи. Коли взяти до уваги, що мовиться про федеративний устрій російської "Землі", то про національні справи сказано рішуче мало. На території Росії живе кілька десятків малих народів. Може великодержавний шовінізм Брежнева ще не з'їв їх дощенту. І майбутня демократична Росія, коли вона визнає за ними право на самобутній національний розвиток, мала б визнати за ними передусім політичні права, бо без них розвиток національний — немисленний. Проєкт передбачає "максимальну автономію" для міських та сільських общин. А що він дає "общинам" національним, тобто

народам? Цей пункт у проєкті Максимова потребує уточнення.

У дальшому треба розпрацювати засади федералізму. Сто років тому Михайло Драгоманов стверджував, що росіяни не розуміють і не хочуть розуміти федералізму. Тому серед російських партій не було такої, яка передбачала б перетворення імперії на децентралізовану федерацію. Отже, ніби, крок вперед. Може тепер новий демократичний рух у Росії дійде до федералізму. Щодо нас — маємо з федералізму досвід якнайгірший, — і з царською Росією, і з антицарською. Чим закінчилося, знаємо. Тих часів люди могли мати якісь ілюзії. Українська політична думка сучасна вже не має ніяких ілюзій щодо федералізму.

І ще раз про демократію. Владімір Чернявський порівнює світовий тероризм нашої доби з антицарським терором у Росії. Сучасний тероризм — хвороба сучасної демократії, за визначенням Волтера Лякера.* Сім тисяч терористичних актів (насильне схоплення людей) нараховує Лякер. У переважній більшості це робота лівих терористичних груп, що виступають під різними прапорами й гаслами. Єднає їх бажання знищити сучасний політичний і соціальний лад у Західньому світі, абсолютна аморальність, диявольська ненависть до довкілля та зневага до людського життя.

Російські терористи, "народовольці" та їх прихильники, воліли самі вмирати, ніж убивати невинних. Вони були одержимі любов'ю до людини. Чернявського й Лякера можна доповнити: в російському революційному русі визначну роль відіграли українці. Згадаю хоч би такі імена: Андрій Желябов, Софія Перовська, Дмитро Лизогуб, Микола Кибальчич, Сергій Кравчинський-Степняк. Перовська, правнучка гетьмана Розумовського — найгероїчніша постать у російському революційному русі.

Чернявський підкреслює: сьогоднішні російські опозиціонери рішуче виступають проти терористичних метод політичної боротьби. Це — не капітуляція перед тиранією, а рішеність — тотальному насильству протиставити "силу свого духа".

Журнал містить також матеріали про українців і українські справи. Шість віршів Василя Голобородька і сім Ігоря Калинця в перекладі Н. Горбаневської; дані (Горбаневської й Е. Кузнецова) про українських в'язнів Данила Шумука й Богдана Ребрика з табору спеціального режиму в Сосновці (Мордовія); звіт американського психіатра Волтера Рейча про психіатричну експертизу Петра Григоренка; і трагічний останній, передсмертний рукопис Гелія Снегирьова (з вступом В. Некрасова) про те, як його зламали, і про муки, в яких він конав.

М. Д. Д.

* Walter Laqueur, видатний знавець найновішої історії, директор відповідного інституту в Лондоні.

■

Чеський кварталник "Svědectví" (Свідчення) — молодший брат "Сучасности". Наш журнал вступає в двадцятий рік свого життя, чеський — у п'ятнадцятий. Журнал редагується в Парижі, він ділить свою увагу між політикою й літературою; він містить також статті словацькою мовою.

Найновіше, 59 число журналу до певної міри сенсаційне: не тільки всі його автори живуть тепер у Празі, а все число було зредаговане в Празі й звітти прислане до Франції. Це не могло не викликати жорстокої нагінки уряду, але факт видання суцільно "празького" числа паризького журналу лишається записаним в історію. Український читач може тільки з боєм констатувати, що на видання аналогічного "київського" числа "Сучасности" покищо шансів нема.

"Сведецтві" не боїться порушувати болючі проблеми. У 59 числі журнал містить дальші відгуки на сміливо піднесене питання про те, чи виселення німців з Чехо-Словаччини 1945 року було доцільне, було моральне, і хто на ньому виграв, — чехи чи німці (які, переселені до Західної Німеччини, уникли всього того, що довелося пережити чехам і словакам, і після труднощів перших років живуть тепер краще, ніж чехи й словаки). Дискусія ця знов не позбавлена інтересу для українців. Адже на території сучасної України після 1945 року сталося три виселення: татар з Криму, лемків, перемишлян, холмшаків з українського Заходу, поляків з Галичини й Волині. Навіть щодо татар не всі сектори нашої громадськості наважилися визнати Сталінову акцію за аморальну й безглузду. Ще менше ясности в оцінці виселення українців з Засяння. А вже виселення поляків мовчки визнано за виправдане, а тим самим за моральне. Може поставити пам'ятник Сталінові за це? Питання це не просте. Тут не висуваємо ніяких пропозицій. Можемо тільки констатувати, що повне мовчання про саму проблему не свідчить про нормальний клімат духового життя української еміграції. (Поляки, скільки знаємо, теж воліли не розворушувати питання про виселення українців з Засяння).

Відважність і одвертість дискусії характеризують теж обговорення на сторінках "Сведецтві" тактики чеських дисидентів, питання про те, чого цією тактикою можна домогтися і коли треба буде її змінити. Один з авторів, наприклад, називає її... швейківською. Ось що пише Мірослав Кусі:

Що... в Хартії [77] швейківське? Хартія бере уряд поважно в тому, що він про себе проголошує, як себе проклямує. Але саме цього не бере поважно сам уряд, ані народ не бере цього поважно. Тим, що Хартія спонукає уряд, щоб він теж узяв поважно свої заяви, вона для нього є розкладава, бо уряд цього зробити не може. Якщо про таку можливість думають шире, це наївна дурість, це утопія; а якщо Хартія свідомо цього, що це означало б для уряду, — це політична провокація. Так чи так, це веде уряд у глухий кут: він не може відкликати своїх проголошень,

припустити їхнього скасування, але не може також запровадити їх у життя. Хартія толерує уряд і доброзичливо йому допомагає до одного і до другого, — і тут якраз виявляється її швейківський характер.

Проблематика ця не повинна бути чужою активістам нагляду за виконанням Гельсінкської угоди та їхнім співчувальникам.

РМт

■

П'яте число російського кварталника "Синтаксис" (публіцистика, критика, полеміка; редактори Марія Розанова і Александр Сінявський, обоє недавні емігранти, тепер у Парижі) присвячене "соціально-психологічній" проблемі "переходу з одного світу в другий — від тюрми до свободи, з диктатури в демократію". Заявляє журнал у редакційній замітці: Іноді цей перехід супроводиться своєрідним шоком, що вимагає серйозної внутрішньої перебудови.

Проблему поставила на дискусію "Сага про носорогів" Владіміра Максимова. Головний редактор "Континенту" опублікував у своєму журналі (ч. 19, 1979) та в двох російських газетах (Русская мысль, Новое русское слово) памфлет, у якому нарікає "на душевну глухоту, ідеологічну обмеженість, соціальну стадність" західньої інтелектуальної еліти. Максимов хоче ілюструвати свою тезу конкретними портретами, але замість портретів виводить перед нас галерію карикатур — понад 20 анонімних постатей західніх і російських діячів культури й публіцистики. Усі постаті мають, в уявленні автора, — одне спільне: деправовану мораль і шкіру носорога; через те не можуть зрозуміти, що режим у Радянському Союзі куди гірший ніж у Південній Африці, в Чіле, чи режим гітлерівський.

"І соромно, і гірко, і паскудно на душі від усього того", — заявляє Максимов.

"Синтаксис" обговорює "Сагу" в двох статтях: "Наука ненависти" і "Синдром «нормальної людини»".

Єфім Еткінд, колись професор ленінградського педінституту, 1974 р. видворений із СРСР, тепер професор паризької Сорбонни, назвав "Сагу" Максимова "наукою ненависти": Максимов виводить аноніми, обплювує своїх супротивників, але не називає їх на ім'я, тому вони безборонні. Еткінд узвся за перо, щоб висловити жах із приводу таких метод. Люди того типу, що їх Максимов називає носорогами, становлять половину інтелектуальної еліти Німеччини, Франції, Італії, Англії. Іншими словами, Максимов відкидає плюралізм, який включає в себе, напр., Віллі Брандта і Гайнріха Белля та французького президента. Вони — "носороги"!

Я переживаю жах перед цією проповіддю ненависти, — пише Еткінд. Для кожного в нас головне — знайти в іншого те, що може зблизити нас

усіх. Нам усім ненависні КГБ і партійна бюрократія, радянська несвобода і брехня тоталітарної пропаганди... Але ненависть одних росіян до других? Погляди наші різні: одні у нас православні, інші вірні євреї, ще інші атеїсти; одні монархісти, другі республіканці; одні настроєні по-націоналістичному, другі космополіти або "західники". Трапилося так, що в однієї з тих груп більше фінансово-видавничих можливостей, ніж в інших. Чи це означає, що ці інші підлягають зневазі, ненависті, винищенню?

Стада носорогів не загрожують ні Максимову, ні журналові "Континент", ні справі оборони прав людини. Але загрожує взаємна ненависть, яка підійме першу еміграцію на третю, третю на другу, православних на євреїв, правих на лівих, молодих на старих, французів на росіян, Схід на Захід... Зерна всіх ненавистей має в собі "Сага про носорогів".

Другий автор, що розправляється з "Сагою", — Борис Шрагін. (Шрагін читав лекції з естетики в московському Інституті історії мистецтва; 1968 р. виключений з партії за участь у правозахисному русі; з 1974 р. живе у США).

Шрагін нав'язує до заяви Максимова: "Я не можу, не хочу й наміру не маю прийняти політичний плюралізм".

Коментує Шрагін: Це означає, що комуністичні ідеї мають бути під забороною.

"І далі Максимов іронічно: Якщо вже рід людський доріс духовно до того, що ладен розповсюдити свій плюралізм і на комуністів, то чому це людство не спромоглося на відвагу, щоб розповсюдити той плюралізм на Гесса, який змістом свого злочину їм і в слід не ступить"? Тим часом Гесс (заслужено!) перебуває у Шпандаві, а вони засідають в європейських парламентах або носяться по всьому світі з ідеєю "соціалізму з людським обличчям".

Отже, Шрагін робить висновок, Шпандав для всіх, що вірять у "соціалізм із людським обличчям". А комуністи — їх просто з парламентів до Шпандава. А ті мільйони, що їх послали до парламентів, — також туди? Соціал-демократи, вони ж вірять у гуманний соціалізм, — також туди? А Дубчека та його однодумців, які ще не за ґратами, — також туди? Бо, якщо розпочинати переслідування за ідеї, то зупинитися неможливо. І тільки плюралізм рятує людство від нових і нових кривавих купелів.

"Нормальна людина, що перший раз потрапила на Захід із тоталітарного світу, довгий час почуває себе нібито в переверненому світі", — це, як нагадає Шрагін, писав Максимов у "Континенті" 1976 р.

Тут, здається, і є проблема Максимова.

"На щастя, — писав Максимов, — більшість новоприбулих перемагають той психологічний шок і далі визнають ті ж моральні й суспільні принципи, що їх притримувалися на батьківщині".

Ото ж "нормальна людина" швидко твердне в ідеї, що світ справді стоїть на голові. Але, хоча "нормальна людина" тут і далі визнає ті моральні й суспільні принципи, що їх притримувалася вдома, на Заході вона "шаліє від свободи слова". І починає хворіти на словесну бігунку. Прилюдне слово для "нормальної людини" означає щось цілком інше, як для вихованців демократії. У них слово висловлює всього лише одну з думок. Воно радше характеризує того, хто висловлюється, ніж проливає світло чи править за маяк. А за слухачем зберігається свобода рішення.

Це і є плюралізм, результат боротьби і жертв багатьох поколінь західних народів. І якщо треба цим народам обороняти щось як найвищу цінність, то саме його. Без плюралізму негайно розмилася б межа між сучасним "вільним світом" і всіми деспотіями історії.

Але "нормальній людині" все це видається легкодушністю і дивацтвом. У її поняттях слово може бути правдиве або фальшиве, добродійне або шкідливе (вредоносне). Третього немає. Її спілкування з Заходом односторонні, монологічні. На становищі "нормальної людини" легше звинуватити всю "західню інтелектуальну еліту" без винятку, ніж прочитати хоч одну книжку. Таку людину як магнітом тягне навчати чужинців політики. Результат (Шрагін виражає це словами Максимова з його "Саги") — "перед вами моментально затріскується більшість дверей, і ви непомітно для себе опиняєтеся в професійній та політичній ізоляції".

Оглядач не почувается в праві коментувати полеміку росіян навколо "Саги про носорогів".* Все ж таки можна й нам призадуматися над тими думками, які виринули в цій дискусії.

І мимохіть в українського читача вириває питання: чи, захопившись розгрою груп доглибно розсвареної російської еміграції, автори "Синтаксиса" не спустили з ока питання найістотнішого й найважливішого: той шок, що його зазнає, мабуть, кожний, хто з радянської сфери потрапляє на Захід, чи не корениться той шок у відмінності ґрунтовних принципів: демократичний Захід живе за засадою *закону* і компромісів у межах закону (серед них і в міжнародних конфліктах), тоді як дисиденти радянської сфери ґрунтують свій світогляд і поведінку на *моральному імперативі*, який, логічно, виключає будь-які компроміси зі злом. Чи сама ідея такого імперативу не впливає часом якраз з радянського способу мислити й сприймати світ? Чи можуть, при такому контрасті, новоприбульці знайти *modus vivendi* з тим "аморальним" Заходом? І чого можуть народи Радянського Союзу сподіватися від того "гнилого" Заходу?

М. Д. Д.

*Автор "Саги", В. Максимов, зареагував на дискусію короткою заявою ("Континент", ч. 21).

Не заходячи в обговорення суттєво, він вважає її за доказ актуальності порушених проблем і обіцяє опрацьовувати тему далі й далі творити "нові кольоритні типи з породи різноманітного племені сучасних носорогів".

П Дітопис і дідопис

О

С (ПРОДОВЖЕННЯ «ДРІБНОПИСУ»)*

М Демонодор Баюрський

І

Ш

К

А Старушкватість змолоду

Вперше я відчув сенільний маразм, коли мені було, може, вісім або сім років, якщо не менше. Ми бавилися в автомобіль. День був морозний. Я радо прийняв пасивну ролю пасажира нашої автомашини, якою була тачка. Товариші прикрили мене по груди якимсь рядном, а самі порались коло тачки, накручуючи "корбу", "помпуючи повітря" до коліс, стукаючи "викрутками", роблячи губами багато всяких бррр і вууу. Мені було тепло, і я був задоволений, що не мушу мерзнути і паратись разом з ними.

Тоді я ще не знав слів "сенільний маразм", і тільки недавно усвідомив собі, що вже тоді з'явилась у мене туга за ним.

Як ми не захистили Європи

До нашої кляси ввійшли два німці. Один німець був старший німчура, німчистий, як німоті подобає бути. А другий, молодий, був якийсь злегка тільки німцюватий німчина, піднімок недонімецький. Хоч в однострої, виглядав він більше чемним маминим синком, ніж вояком. Але справжня його незвичайність полягала в тому, що на диво плавно перекладав промову старшого німця на екзотичну та імпозантну для нас київську українщину. Хоч промова закликала нас вступати до протиповітряної артилерії і таким чином захищати Європу, щоб було цікавішим від усіх дотеперішніх повчань наших професорів, незвичайний німчина перекладав її без жадного зацікавлення. Це ще збільшувало його незвичайність. Кожний з нас хотів тоді бути таким незвичайним німцем до такої міри, що мало хто з нас захотів стати тим, до чого нас закликало. Тільки один Ворона зголосився. Ми були вдоволені, що він урятував військову честь нашої кляси (як би ми виглядали перед Європою, коли б не Ворона!), але також журились тим, що Вороні бракувало щодругого зуба, через що в захисті Європи могли бути щілини. Дійсно, наші найгірші побою-

*Див. "Сучасність", 1978, ч. 9.

вання справдилися, і Європи не вдалось захистити (принаймні з нашого боку).

Якби ми знали, що на ненашому боці Європи модною тоді була пісенька "Муж уехал на войну защищать Европу, а жена его..." (далі нецензурно), може, були б спокійніші за долю Європи, яка мала більше захисників, ніж їй було треба, і могла обійтись досконало без нас і нашого Ворони.

Тяжко бути орлом і соколом

Тато нам удався в орлів і соколів. Кожного разу, коли війне вітер історії або запахне Весною Народів, наш тато вилітає з родинного гнізда в вирій. Після якогось часу вертається обскубаний, скривавлений, обкаканий. Але на кожний новий подув вітру історії знов розправляє крила і лине на злуку з ключем інших орлів і соколів.

Наш тато так змарнів через ті вилети, що журимось, чи нам вистачить його на всі вітри історії.

Вбивство віскрявого старушка

Прозяблий старушок з каламутною краплею під носом продавав цукерки на розі. Я зупинився, вижидуючи, коли вона кане на цукерки. Крапля весело грала різними барвами райдуги на сумному обличчі старушка, але ніяк падати не збиралася.

Я збагнув, що причиною лінощів краплі був брак покупців і виникла звідси нерухомість старушка. Треба було внести рух до безруху, і я попросив торбини цукерків. Старушок простягнув руку, я подав йому велику, набряклу інфляцією монету, від якої його здеревіла рука ввігнулась, і тоді крапля, нарешті, впала на мої цукерки.

Я зник за рогом і кинув цукерки до коша на сміття.

На другий день совість не давала мені спокою. Мені здавалось, що я якимось образив старушка. Я прийшов на його звичне місце, але його не було. Не було його і всі наступні дні. Мабуть, помер. Либонь, його душа була в цій краплі і в цих цукерках, що я їх викинув. Я вбив отого невинного, бідного старушка, і Бог мені цього, напевно, не простить. Хіба що забуде.

Зрада японки

Моя японська учениця, жінка дипломата, подобалась мені. Ми часом робили проходи до каварень і парків, ведучи там наочні лекції і вправляючись у конверсації. Часто лекції відбувались у неї вдома з чаєм і тістечками. Вона всміхалась мило, створюючи ілюзію взаємності.

Одного дня я завважив, що вона стала вагітною. Як вона могла це мені зробити! З якимсь японцем! О, зрадлива Азіє!

На чужині

Не можучи вернутись у свояси з політичних причин, я тимчасово замешкав у Закладі для Розумово Відсталих Котів. Матеріальні умови незгірші: корм живильний і свіжий пісок щоранку. Я б міг також перетерпіти дурні витівки моїх нових товаришів (чого можна вимагати від неосудних?), але терзає мене страх, що колись пізнають, що я не кіт, а свиня.

Ситуація

Едгар мене експлуатує. Це так очевидне, що спостерегли б це навіть діти, ідіоти і американські туристи. Але я мирюся з цим визиском, бо він мене звільняє з доконечности робити щось для самого себе. Я навіть удячний Едгарові, що він так дбає про заповнення мого часу і не дає мені думати про яловість мого існування і нездійснення мною ніяких життєвих задумів. Якби він, окрім різних робіт, видумав мені ще мої амбіції і мрії, мої проблеми були б уповні наладнані.

Потрясаючий випадок у кіоску

Я зайшов до газетного кіоску і попросив останнє число "Свободи". Мені сказали, що не мають. Я демонстративно покинув кіоск, цитуючи Веретенченка:

Де нема "Свободи",
там нема мене!

В ресторані

- Чи можна замовити жданки? — запитав я кельнера.
- Ні, прошу це викреслити з меню. Прикро мені. Натомість маємо дуже смачні обіцянки-цяцянки. Це наша спеціальність.
- Хай будуть, аби свіжі. Минулого разу були такі стухлі, що живіт мені розболів. А на десерт прошу — грушки на вербі.
- З приємністю. А що з напоїв?
- Як звичайно, скуштую гіркої.
- З льодом?
- Може бути.

Товариство

Товариство кричало, хоч не було глухе. Жарти повторювало

по три рази і стільки ж разів сміялось з них, обсмоктуючи, облизуючи, смакуючи і розкошуючи. В усьому було дослівне і докладне: "Я зробив те. Він робить се. Це те, а те се". Над усіма "і" ставило крапки. Все знало, в усьому було переконане і рішуче. Отже всі проблеми були вже розв'язані, і залишалось тільки потверджувати їхню розв'язаність і ясність. Таким чином ясність ставала на всякий випадок ще яснішою. Цим товариство невимовно тішилось і кричало ще голосніше. Вживало речень сурядних, а рідко підрядних. Багато осіб мало обличчя, на ношення яких повинен вимагатись спеціальний дозвіл поліції.

Товариство було українське.

Дупувідач

Дупувідач вистогнував свою допувідь. Мій сором збільшувався. Дупувідач вимучував свою думку. Моя нудьга доходила краю. Я не мав відваги дивитися в очі інших слухачів. Тільки дупувідач мав безмежну відвагу гувурити, вугурити, гугувугурити. (Як вони такі відважні, то чому нічого не вибороти?) Я уявляв собі місце в пеклі для дупувідача, але потім зробилось мені його жаль: а деж міг навчитись думати і говорити під тяженьков неволеньков воріженьків? Треба розуміти. Треба терпіти. Треба, треба, треба... — як казав один французький король, умираючи. Але від смерти спасли мене слова дупувідача: "Я б на тому би скінчив би б".

Відхідне

Передучорашнє надумалось покинути мене. Загойдалось на хвилі і сплигло в безвість. Я помахав йому рукою на прощання, і сльоза забриніла мені в очах на думку, що вже ніколи не побачимось. О, жорстоке життя!

Ех, коби...

Нездійсненою мрією мого життя колись було, щоб Нассер, президент Об'єднаної Арабської Республіки, і Маттерн, голова Народної Палати Німецької Демократичної Республіки, виступили з промовою до народу у Львові, який став би ентузіастично скандувати їхні прізвища. Тепер і Нассер, і Маттерн зійшли з політичної сцени, і ніколи вже не здійзнитись моїй мрії. Такі то немилі пригоди готує нам доля на нашому нелегкому шляху.

СПРОБА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ

Василь Маркус

Книга Павла Маґочі (Paul R. Magošci) "The Shaping of National Identity: Subcarpathian Rus', 1848-1949", видана Гарвардським дослідним інститутом українознавства (1978, 640 ст.) вже тим стала знаменною, що викликала живу і пристрасну дискусію. Деякі відгуки з'явилися друком як менш чи більш фахові рецензії, інші колууть усним самвидавом у різних середовищах. Здебільшого ці критичні голоси б'ють на сполох, мовляв, стався національно-політичний скандал: як така праця могла з'явитися під егідою Гарвардського українського інституту?!

Пропонована рецензія-стаття не має наміру долити олії до полеміки, а радше критично розглянути книгу Маґочі, підкреслити її позитиви й осяги та водночас указати на деякі недоліки цієї солідної праці. Автор рецензії бажає дещо відпружити атмосферу та подивитися на книгу "Формування національного обличчя..." понад стереотипною міркою "національно корисного чи шкідливого".

Насамперед, кілька загальних зауважень. Рецензована книга справді належить до важливих і рідких наукових подій у ділянці українознавства. Довгі роки в нашій новітній історіографії не було такої солідної індивідуальної праці щодо розміру, наукового апарату і методології. Йдеться тут про щось більше, як тільки історичну розвідку-причинок, чим здебільшого бувають докторські дисертації. Книга Маґочі — продукт понаддесятирічної праці молодого історика Закарпаття, що ввійшов у цю проблематику як неофіт. Павло Маґочі належить до третьої генерації закарпатських імігрантів до США, в якій уже мало зберігалось етнічної спадщини. Поза зацікавленням щодо свого власного обличчя, Маґочі не мав ніякої іншої підготовки до спонуки взятися за регіональну проблематику Закарпаття. Однак у ширших рамках вивчення етнічності й націоналізму історичний розвиток на Закарпатті в 19-20 ст. приваблював адепта східноєвропейської історії. Щоб написати цю працю, автор мусів вивчити кілька мов, зокрема ознайомитися з закарпатськими говірками, він дослівно перерився через численну літературу, працював у різних архівах, провів низку інтерв'ю й відкрив ще досі ніким не досліджені документи й джерела.

Автор вивчив не лише період, що є властивою темою його праці, тобто сто літ новітньої історії Закарпаття (1848-1949), але й передісторію цієї доби, а також історію суміжних народів і країв, щоб виразніше на тлі середньоєвропейських процесів простежити формування національно-політичної свідомості закарпатських українців. Зробив це Маґочі із вірцевою науковою точністю, належною оцінкою фактів і джерел та,

враховуючи його методологію і концепцію, з розмірно великою дозою об'єктивності. Ніяких поважних аспектів та відомих йому фактів автор не занедбав і не зігнував свідомо. Можуть бути тут-там деякі перенаголошення чи не достатньо виопуклені аспекти. Треба з притиском ствердити, що автор використав більше джерел, ніж будь-який інший досі дослідник цього питання.

Частковим вислідом понаддесятирічної дослідної праці Маґочі в ділянці карпатоукраїніки були менші причинки, опубліковані раніше, однак досі його *opus magnum* є саме рецензована праця. Вона складається з кількох частин: властивої праці-монографії (276 ст.), та додатків: розділ про номенклатуру, порівняльні біографії, зразки письменницької мови, таблиці, примітки до тексту (понад 100 ст.) і бібліографія (120 ст.) з понад 2200 позиціями, врешті, докладний індекс на 53 сторінках. Додатки не менш цінні, як сама праця, і саме вони роблять книгу Маґочі своєрідною регіональною енциклопедією.

Хто береться за обговорення книги Маґочі, повинен розглянути всі її аспекти, а це завдання переходить межі звичної журнальної рецензії. Можна б дати загальний огляд, зупинитися на істотному, висловити оцінку, але й бере спокуса дати ширше полотно з істотними речами й багатьма нюансами та деталями. Останнє, щоправда, може виродитися в текстуральний розгляд з пропозицією низки несуттєвих поправок (які в сукупності однаке мають своє значення!), що могло б цікавити хіба спеціаліста в карпатоукраїніці, ну і, звичайно, рецензованого автора. Як би воно не було, проте, важко виректися цього, особливо, якщо хтось майже перегриз усю книгу, а також, коли зважити, що книга може мати й друге видання. Тому то в цій рецензії буде також багато дрібних зауважень і фактичних поправок.

Наукова схема праці

Справді таки, можна говорити про "схему" праці Маґочі, точніше про його концепцію формування національної особовости закарпатських українців в добу народження новочасного націоналізму (19-20 ст.).

Тезою автора є, що закарпатські українці (за авторовою термінологією — підкарпатські русини) проходили на протязі минулого і цього століття вирішальну фазу свого формування як національна одиниця. До цього часу, це була радше етнічна група, а може більше релігійна спільнота, окрема, хоч близько споріднена зі східнослов'янським материком (українським чи, для декого, й російським), яка включала в собі різні можливості національної кристалізації. Існували, згідно з автором, три такі можливості: стати автохтонною "русинською" національністю, включитися в спільноруську (в дійсності, російську) національно-культурну орбіту або прийняти українську національну свідомість, яка сама на корінних землях України була в 19 ст. ще в процесі формування. У певних періодах виринали, а частково навіть і реалізувалися й інші можливості, такі як утрата слов'янського національного характеру й включення до угорської нації або влиття до словацького народу як його східнославацька відміна. Очевидно, дві останні можливості означали б асиміляцію; до деякої міри це і сталося в 19-20 ст. на окраїнах Закарпаття або в окремих соціальних прошарках, напр., частина міського населення

або деякі інтелігентські кола.

Маґочі думає, що принайменше три перші можливості мали однакові шанси перемогти, хоч у певні періоди діяли різні сприятливі внутрішні і зовнішні чинники в користь тієї чи тієї орієнтації. Щойно в 1945 році перемогла українська течія, на думку автора, головне завдяки політичним змінам — приєднання основної частини Закарпаття до УРСР — та в висліді вирішення нового режиму остаточно розв'язати питання національного обличчя народу і краю.

Виходячи з засновку, що до половини 20 ст. питання про національну приналежність цього слов'янського населення за Карпатами не було ясно розв'язане, Маґочі вважає цю людність за окрему автохтонну групу, фактично народ, і вживає в стосунку до цього населення традиційної назви "русини". Він не заперечує, що ця назва була стосована, до 1918 р. переважно, і до галицьких українців, хоч їх, на відміну від закарпатських, уже називає українцями.

Ця апріорна теза про існування окремого русинського народу, що віддзеркалюється в Маґочієвій номенклатурі, і то не тільки вживаній у стосунку до окремих періодів національного самовизначення українців по обидва боки Карпат, але і до національно-етнічного укладу взагалі, і є основним каменем спотикання в концепції чи схемі Маґочі. В той же час у книзі розкидано багато фактичного матеріалу про спільність українських регіональних варіантів, а навіть про самопочуття єдності і спільноти закарпатців з рештою українського народу. Проте, дана "схема", спочатку тільки може робоча гіпотеза, стала для автора згодом наріжним каменем усієї його історіографічної і національної концепції.

Це ми вважаємо найслабшим пунктом праці Маґочі. Він приймає чи силкується довести, що цей народ за Карпатами був і є одрубною одиницею, а головним аргументом для цього мала б бути застаріла назва "русин, руський", що її тут найдовше вживали, як також довго не розв'язане питання писемної мови. Автор ідентифікує давню історичну назву, яка об'єктивно не обмежувалася якимось закарпатським льокалізмом, з певною орієнтацією — русинофільською. В цьому і проявляється як суспільно-політична тенденційність, так і методологічна нестійкість Маґочієвої праці. Та це не все. Свою "робочу схему", яка — припустім — до 1945 р. могла бути ще виправданою, хоч з не дуже зручною термінологією, Маґочі продовжує і тридцять років після цього. Вона для нього дійсна також з перспективи 1978 р., часу опублікування книги.

Для Маґочі закарпатські українці ще й тепер "русини", хоч він не заперечує відбутого за останні три десятки років інтеграційного процесу. Отже, письменники Томчаній, Маркуш, Боршош-Кум'ятський, усі члени Спілки письменників України, не українці, а лиш українофіли. Чи це не нагадує впертих російських істориків і публіцистів на еміграції, які ще довго після 1918 року називали українців "малоросами"? Схема, що є "русини" русофільські, українофільські і русинофільські, застосована Маґочі дуже послідовно, а не лише в стосунку до доби змагань між цими течіями чи з метою краще вяснити якийсь контекст. Це для нього прямо аксіома, від якої нема ніякого відступу. Звідсіль дивна ситуація: люди, які творили українську державність на Закарпатті, — Волошин, Ревай, Штефан, письменники, які внесли вже свій вклад у загальноукраїнську

культуру — Гренджа-Донський, Потушняк, Зореслав, — це лише русини-“українофіли”. Таким чином, мабуть І. Франко, О. Барвінський чи В. Гнатюк були лиш галицькими “українофілами”, а П. Житецький, М. Драгоманов, а може й М. Грушевський — тільки наддніпрянськими “українофілами”. За таких їх могли вважати лише сучасні їм ідейні противники, але не пізніші історики, за винятком хіба авторів, хто процес національного самовизначення бажав би заднім числом знецінити?. Як би Магочі не боронився проти такого закиду, проте його схема і анахронічна номенклатура до такого висновку приводять.

Автор мусів би зрозуміти, що в стосунку до української самобутності й самовизначення на Закарпатті назва “українофіли”, головне з перспективи перемоги української стихії в 1930-1940-их роках, є недоречною і принизливою. Магочі готує подібну працю про національне відродження Галичини в 19 ст.; чи в тому контексті він так само буде називати галичан “русинами”, а діячів національного відродження “українофілами”?!

Зберігаючи наукову об’єктивність і віддаючи належне всім орієнтаціям, автор міг віднайти відповіднішу номенклатуру й стосувати різні назви — історичні та сучасні — відповідно до контексту. А так, він учинив помилку, яку приписує іншим: характер однієї орієнтації, до речі, найхиткішої й неповноцінної, він прийняв за dokonаний факт приналежності цілої національної групи. Після ствердження петербурзькою Академією Наук, а згодом Чеською про національно-мовний характер краю та після самого факту перемоги української течії, настирливо триматися схеми окремого “русинського” народу і “триєдиної орієнтації” (різних -філів), це вже має посмак якоїсь ідеології і носталгії за чимось нездійсненим. (Але про це ще буде мова згодом).

Процес національного самовизначення, 1848-1948

Для нас найдискусійнішою в праці Магочі є ця схема і номенклатура, а меншою мірою з’ясування історично-суспільного розвитку та процесу національного самовизначення краю. Цей процес назагал Магочі наświetлює об’єктивно, віддаючи належне різним проявам, течіям, поглядам, ідеологіям і конфліктам між ними та їх вислідам. Свою аналізу автор вкладає в сучасну теорію національного розвитку (чи націоналізму, як це вживається в західній термінології), розглядаючи різні елементи, що складаються на такий процес: етнічно-культурні чинники, ролі Церкви, суспільно-економічні стосунки, політичний фактор і зовнішні (позарегіональні) впливи.

Якщо йдеться про період до 1848 р., Магочі не з’ясовує належно дію і впливи цих останніх елементів, обмежуючися назагал культурно-релігійними проблемами. А втім, почуття єдності і певні зв’язки Закарпаття з ширшою східнослов’янською спільнотою (“руським народом”, який міг, але не мусів включати й Росію), а цілком певно з Галицькою “Руссю”, а також заходи “русських” столиць Львова, Києва чи Петербургу поширити впливи на “зраненого брата” чи на найдалше висунену на захід “зарубіжну Русь” вже в 18 і на поч. 19 ст., повинні були бути більш підкреслені. Це вже було національне усвідомлення, а не лише релігійно-обрядове! Трактуння “руськості” як лише льокального (закарпат-

ського) явища робить враження наявності відокремленої суспільно-національної субстанції, яка стала радше випадково зняряддям зовнішньої маніпуляції, а природним призначенням якої мало бути окреме існування...

Уся закарпатська історіографія 18-19 ст. свідчить про протилежне. Сам Магочі дає такі досить доказів цього в першій частині своєї праці.

Події на Закарпатті, зв'язані з Весною народів 1848-1849 років, і спробу першого політичного руху Закарпатської України Магочі називає "ембріональним націоналізмом", який був згодом придушений зростанням великодержавного угорського націоналізму, зокрема після 1867 р. Поступ мадяризації і западлива самооборона т. зв. будительської доби (друга пол. 19 ст.) чогось потрактовані автором відірвано, хоч паралелі і взаємозв'язки з галицькими відносинами незаперечно існували. Властиво, закарпатські прагнення національного самовизначення якоюсь мірою вкладалися в спільний процес з галицькими, доказом чого була співдія паралельних течій по обидва боки Карпат.

На Закарпатті, себто в угорській частині монархії, розташування сил не було корисним для українського населення: значна етнічна меншість проти переваги державної (керівної) більшості. Хоч будителі були людьми помітного інтелектуального й ідейного масштабу, все ж їхня орієнтація на Росію (теоретично можлива і, мабуть, з перспективи тодішніх відносин зрозуміла), з погляду дійсних суспільних інтересів та сил і потенцій у народі, не давала шансів на успіх. Та сама орієнтація в Галичині теж не обіцяла багато.

Послаблений зв'язок із Галичиною і тамтешніми процесами після 1870 р., як і незрозуміння народницьких демократичних ідей тодішнім консервативним духовним проводом і інтелігенцією майже засудили процес самовизначення на асиміляцію. Вражає також, що закарпатські українці в тому вирішальному періоді (1880-1910-і роки) не спромоглися, поза незначними винятками, в своїй боротьбі за саме існування на якусь ширшу коаліцію сил з іншими неугорськими народами. Орієнтація русофільської частини інтелігенції на Росію відчужила ті сили, які потенційно могли скріпити національне відродження (учителі, виходні з села), від народу, як також унеможливила спільну дію з галицькими народовцями. Такий бажаний розвиток стримували русофільські традиції і симпатії "будителів", які в міру заникання галицького москвофільства ставали ще ізольованішими, а їхня програма трагічною (песимізм у літературі і національних прагненнях).

Щойно "народна" течія в культурно-мовному розвитку кінця 19 і початку 20 ст. (Чопей, Врабель, Волошин), хоч політично льюялістична до Угорщини, давала певні шанси на культурне відродження. Та вона могла мати лише один можливий вислів і спрямування — до зближення з галицьким народовецьким, тобто українським табором.

Для дальшого ходу історії Закарпаття вирішальними були події 1918-1919 рр. При евентуальному позитивному розв'язанні цілої української проблеми на Сході Європи міг скоро і розмірно просто розв'язатися також процес формування національної свідомости закарпатців. Але і так, як становище склалося, себто з включенням Закарпаття в рамки Чехо-Словаччини, — вони були куди позитивніші, аніж наслідки 1848 року. Головним позитивом було те, що демократичний лад Чехо-Словаччини

становив корисну політично-суспільну дійсність для модернізації Закарпаття, в що входило і формування національної свідомости. Крім цього, певний вплив мали й наслідки Визвольних змагань України на Закарпаття. Хоч вони не досягли своєї мети, тобто усамостійнення й об'єднання українських земель, проте з погляду формування новочасної нації процеси інтеграції поширилися у висліді й на Закарпаття.

Тут, щоправда, ще відбувається (на відміну від Галичини) бій між орієнтаціями — русофільською, українською і русинською, але вислід цього конфлікту вже був певною мірою передрішений у загальному контексті, а не лише ізольовано в льокальних рамках. В умовах демократії, за участю нових сил (поширення освіти на село, чим роля села піднеслася, формування нової інтелігенції з простолюддя), при зменшеному впливі місцевої проугорської еліти й Греко-Католицької Церкви, дуже природно зростала й набирала сили українська течія, свідомість єдности з цілим українським народом з підкресленням відрубности від росіян. Маґочі часто відзначає, що в цьому значну ролю відіграла і орієнтація Комуністичної партії Закарпатської України, як також діяльність української політичної еміграції з інших земель. Цього ніхто не збирається заперечувати. Але чомусь народ в умовах свободи менше був податливим на впливи російської еміграції, ставився стримано до антинародних маніпулювань деяких чеських адміністраторів на Закарпатті, а вже поготів не довіряв місцевим русинофілам, які рекрутувалися головне з-поміж проугорської, а згодом прочеської опортуністичної інтелігенції.

Твориться враження, що саме цього квалітативного розрізнення — у світлі демократичної ідеології, природних народницьких ідеалів та поступової соціальної дійсности — між трьома таборами на Закарпатті в 1920-1940 рр., не видно виразно в Маґочієвій праці. Він або ставить ці орієнтації поряд як рівнорядні, або ж схиляється в бік т. зв. русинофільства, яке не мало шансів на популярність ще й тому, що скоро виявилося штучним, а навіть кон'юнктурним.

Не зважаючи на цей недолік чи упередженість, Маґочі висвітлює міжвоєнний період боротьби за національне обличчя народу і краю дуже докладно та з великим фактажем. Він розглядає ролю і аргументацію історичних концепцій для всіх трьох таборів, аналізує мовні орієнтації та їхній вплив, показує ролю письменства, культури, освіти і, врешті, церковного чинника.

Окремо розглядає Маґочі у третій частині праці політичні стосунки: адміністративно-правний статус краю, його еволюцію, боротьбу за автономію, взаємини між Закарпаттям і празьким урядом та словацьким національним рухом (зокрема, з цим останнім щодо долі Пряшівщини). Нарешті, автор зупиняється на європейській кризі напередодні війни та на спробах утворити автономну карпато-українську державу в 1938-1939 рр. Перемогу українського руху в цьому періоді Маґочі приписує радше міжнародним обставинам, аніж динаміці того руху, який у критичні моменти одержав спонтанну підтримку народних мас. Проте іноді автор цитує факти на користь саме такої інтерпретації.

Хоч Маґочі в принципі критично розглядає угорську політику на Закарпатті, і було б несправедливо підозрівати його в проугорських симпатіях (чого не можна сказати про його ставлення до Чехо-

Словаччини), все ж автор з дозою прихильності розглядає спроби будапештського уряду й частини проугорської інтелігенції в 1939-1944 рр. ствердити русинську культурну орієнтацію. Проте, в практичній оцінці цього руху автор не схопив до кінця природи цього руху, його відірваності від народу, слабкої популярності й штучності. Якось Маґочі не зумів срийняти, що цей рух був ще неприроднішим і чужим у 1940-их роках, аніж русинський (тутешняцький) напрям міг здаватися в 1930-их рр. за Чехо-Словаччини.

Маґочі правильно відзначає, що майже всі українські письменники й українські культурно-освітні діячі приблизно від 1942 р. приєдналися до цього "народного" напрямку в протизвагу до русофільського і штучного "тутешняцького", але дивно, що він, читаючи тодішні видання, зокрема "Літературну неділю", не помітив, що тоді це вже не був "русинський", але камуфляжований український рух. Його прихильники використовували наявні легальні форми, інституції й затверджений правопис, щоб плекати місцеву українську культуру. Це було наче вживання "ярижки" українськими діячами під Росією в 1860-1870-их рр. для продовження українського письменства і культури.

Українська, а не русофільська течія виявилася сильнішою вже з перших тижнів радянської окупації восени 1944 р., і то не лише на території безпосередньо під радянською адміністрацією, але також у східних районах Закарпаття, що були тимчасово під номінальною адміністрацією чехо-словацької урядової делегації в Хусті. Тут компартія і радянські чинники дещо пізніше почали втручатися в усі справи. Твердження, що в 1945 р. "російська і русинська орієнтації були ще доволі живими... не зважаючи на деяку перевагу українства" (ст. 275), ніяк не potwierdжене фактами. "Русинство" остаточно закінчило своє існування з угорською окупацією. Це добре знали й чехи в Лондоні та Москві (екзильні). Тому так само не є обґрунтованим твердити, що чехо-словацький уряд намагався при евентуальному втриманні Закарпаття при собі зберегти "русинську орієнтацію" (ст. 252). Існують докази протилежного, а саме, що уряд і його хустська делегація (листопад 1944 — лютий 1945 р.) бажали стати на українській платформі (напр., видання єдиного числа "Урядового вісника" українською мовою, якою також виходила фронтова газета "Наше військо"; радіомовлення з Москви і Лондону тощо).

Назагал, політична історія Закарпаття у двох останніх розглянутих фазах — автономного існування (1938-1939) та угорського панування під час Другої світової війни не так вичерпно проаналізована автором із врахуванням різних аспектів, як це зробив Маґочі в огляді (чехо-словацького періоду 1919-1939 рр. Про збройну боротьбу карпатських січовиків з угорською армією написано два рядки. Немає згадки про масові арешти й репресії проти українських діячів угорськими органами, зокрема про процеси проти членів українського підпілля ОУН в 1941-1942 р., коли суджено понад 150 активістів, головне з-поміж молоді. (Про ці арешти є лише невиразний натяк у примітці під текстом, і то за радянськими джерелами). Ця подія цілком певно конкурує з Мармарош-Сигітським процесом 1913-1914 рр. проти православних, що їм закидали проросійські симпатії. Уважаємо недоцінення українського руху в час угорської окупації за поважний недогляд.

Применшуючи значення українського чинника в 1944-1945 рр., Маґочі починається на мою працю "L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique, 1944-1945" (Лювен, 1956), де згадано, що населення вітало радянські війська з чехо-словацькими і червоними прапорами та лише в одному чи двох випадках були вивішені синьо-жовті прапори. Маґочі додає від себе: "Не зважаючи на інтенсивну українську пропаґанду в 1938-1939 рр. і нібито античехо-словацьке наставлення населення, з одним чи двома винятками, ніде не можна було бачити синьо-жовтого прапора Волошинового уряду" (ст. 454, примітка посилається на згадану працю). У моїй праці (ст. 26) була згадка про це радше із висловом подиву (додано в тексті sic!), що в деяких місцевостях населення, зустрічаючи радянські війська, мало відвагу вивісити український національний прапор. Це не є єдиний приклад, що Маґочі невластиво інтерпретує факти, подані іншими авторами, й без достатнього умотивування вкладає в них свій зміст. Так само можна висловити претенсію, що він іноді безкритично цитує радянські джерела, тенденційність, а то й неправдивість яких не важко було б перевірити.

Маґочі не звернув уваги на один багатомовний факт з цього періоду. В 1944-1945 рр. радянські органи заарештували низку провідних місцевих діячів — проугорських (між ними були деякі русофіли та русинофіли або прямо таки "мадярони") та українських. В Ужгороді відбувався перед спеціальним трибуналом процес проти першої групи, і кількох з них засуджено на страту чи на довгі роки концтаборів. Цікаво, однак, що такого відкритого процесу не відбулося проти українських діячів (А. Волошина, Ю. Брацайка, Ст. Клочурака, М. Долина, Ф. Ревая та ін.); їх без суду тримали в в'язницях і по таборах поза Закарпаттям. Очевидно, це вчинено тому, що публічний процес проти українських діячів міг бути непопулярним серед населення, в той час, як процеси проти угорських коляборантів були схвалені громадською опінією. Це так само свідчить дещо про силу і впливи українського руху.

Видається нам, що Маґочі не наголосив достатньо ролю соціально-економічного чинника в різних складних політичних, а навіть національних конфліктах та ситуаціях. Є про це побіжні згадки, цитуються деякі дані і явища, але в цілому не подано ясної картини взаємовпливів національного чи міжнаціонального і соціального. Врешті, соціальні відносини, господарська відсталість краю (найбільша в порівнянні до решти Угорщини чи Чехо-Словаччини), спроби модернізації і розвитку тощо були дуже важливими в процесі національного формування в 20 ст. Саме тому, що радянські автори багато речей переяскравлюють і дивляться тільки з одного погляду, вони подають багато даних, які належало б об'єктивно і критично оцінити, Маґочі повинен був більше звернути увагу саме на цей аспект.

Під кінець свого огляду Маґочі робить невеликий екскурс у розвиток національних відносин у двох областях, етнічно й історично пов'язаних із властивим Закарпаттям (Підкарпатською Руссю): на Пряшівщині і серед русинів-українців в Югославії. Обидва екскурси радше загальні, їм бракує докладнішого з'ясування, фактажу й аналізу.

Югославський приклад (25 тисяч русинів у Бачці) наведено для того, щоб довести, як може оформитися окрема "русинська національність" з

власною літературною мовою, заснованою на діалекті. Автор сугерує, що така можливість існувала й на Закарпатті (ст. 270). В цьому твердженні автор помиляється, бо тут ідеться радше про окрему регіональну групу, про певний регіональний варіант самобутности, а не про національність як таку. Так на це дивилися самі носії цього руху в минулому, і багато хто так розглядає це явище й тепер. Сам Маґочі цитує цю думку у зразках мови Г. Костельника, творця граматики бачвансько-руської мови, який виразно писав, що він намагався укласти "граматику діалекту", та що, на його думку, "ця граматика повинна бути так написана, щоб відкрити дорогу до письмової русько-української мови..." ("по моєї думи тота граматика мушела буц так написана, же би отверала драгу до книжкового руско-українського язика", ст. 350). Отже, це не було, ані не є тепер відокремленням від українства, а лише самоствердженням регіоналізму поруч і в рамках загальної "українсько-руської" культури. Поза фактом окремого варіанту вживаної письмової мови, бачванські русини, відірвані географічно й суспільно від материка, напевно виробили свою регіональну свідомість, але сумніваємося, чи її можна уважати національною.

Про Східню Словаччину (Пряшвічину) Маґочі правильно зазначає, що тут процес національної консолідації в 1950-их роках відбувся не природно, але адміністративним шляхом. Декретована партією і урядом українізація на початку 1950-их років не була тут підготована суспільним розвитком та психологічною еволюцією. Маґочі оправдано приписує цьому частину вини за перехід місцевого українського населення на словацьку п'лятформу. Але це був лиш один з чинників далеко складнішого розвитку серед українців-русинів Пряшвічини від 1919 р. Другою причиною було те, що українство ототожнювалося на думку людности з можливістю приєднання краю до СРСР чи хоч би репатріації туди тих, хто себе визнаватиме українцем. Але найважливішим фактором була словакізаційна пресія (включно з використанням "радянського" (арґументу), розпалений до гарячого словацький націоналізм, який бажав посилити свій стан посідання коштом ста кількадесят тисяч пряшвіських українців.

Якби Маґочі бажав навести переконливіший доказ про можливість творення регіональної національности, то він міг би покликатися тільки на приклад закарпатських емігрантів у США. Вони на протязі довгого і складного, часто суперечного процесу, фактично утворили відмінне усвідомлення себе, щоправда, тільки гібридне, яке мало і має мінімальні шанси на тривалість. Поперше, тому, що така "національність" не може спертися тепер на наявність подібної "національности" в старій батьківщині. Подруге, тому, що їй бракує передумов нормального розвитку в американському інтеграційному казані (брак територіяльної бази, відсутність повноцінного культурного життя серед закарпатської еміґрації, нерозв'язане питання мови тощо). Не зважаючи на деяку кон'юнктуру (теперішнє відродження етнічности в Америці) та ентузіязм кільканадцятьох одиниць, шанси зформування "русинської національности" в США мінімальні. Ці намагання без духового зв'язку з європейською батьківщиною (Закарпаттям) та без людського поповнення з неї можуть розраховувати лише на частковий і тимчасовий успіх. Та про це ще буде мова згодом.

Оцінка «додатків»

Про номенклатуру, вживану в праці Маґочі (додаток ч. 1) вже була мова раніше. Тут хіба доводиться відзначити, що автор повинен був згадати ще такі популярні й журналістичні назви краю: Підкарпаття, Закарпаття та угорську назву Kárpátalja (Підкарпаття); остання стала адміністративною назвою краю в 1940-1944 в формі Kárpátaljai terület (а не Kárpátaljai vajdasság, як згадує автор. Варіант "Підкарпатське воевідство" був запропонований як назва і коротко вживався в 1939-1940 рр., але згодом його занехаяно). Так само не повинен був автор подавати назви Маковиця, бо вона районowego значення, а таких на Закарпатті було більше, зокрема дуже поширена Верховина.

Найважливішим і, на нашу думку, найціннішим є додаток з порівняльними біографіями. Сам задум таких біографій цікавий для аналітичної праці такого характеру, як Маґочієва. На 50 сторінках автор подав 81 біографію закарпатських діячів у стилі енциклопедичних заміток, при чому у всіх повторюються певні дані: рік і місце народження, соціальне походження, освіта, професія, діяльність, публікації даної особи. Далі подана національна орієнтація (одна з трьох — русино-фільська, українофільська і русофільська) та політична (проугорська, прочехо-словацька, прорадянська, проукраїнська, і по одному випадку — проросійська, пропольська, навіть прорусинська).

У висліді Маґочі розподілив вибрані біографії за національно-культурною орієнтацією так: 29 осіб українського напрямку, 28 русинського і 24 русофільського. При деяких фактичних корективах (маляр Й. Бокшай і історик крилошанин В. Гаджеґа повинні були бути подані як приналежні до українського напрямку, а о. Є. Сабов і Дм. Вакаров до русофільського) остаточноий вислід буде: 31 — українського, по 25 русофільського і русинського напрямку.

Гірше є з розподілом за політичними орієнтаціями, себто за симпатіями до зовнішньої країни, у яку дані діячі бажали б бачити включеним Закарпаття. Маґочі свідомий того, що окремі діячі дотримувалися водночас або в різні періоди кількох таких орієнтацій, залежно від еволюції поглядів та кон'юнктури. Деякі були наставлені проугорськи, а після 1919 р. переключилися на прочехо-словацьку орієнтацію, а навіть на прорадянську після 1945 р. Це дуже умовне визначення: що це означало бути за якусь сусідню країну — активно за це змагатися, бути толерантним до її режиму, воліти в даних умовах саме такий режим, але при відповідних змінах остаточно бажати приєднання до держави, де б культурно-національна орієнтація збігалася з політичною? Це зокрема стосується до осіб українського табору. Автор собі не міг дати ради з цим складним питанням і тому вийшло багато плутанини, а навіть недоречностей. Найкраще було б подати основну з кількох політичну орієнтацію, або принайменше останню в час кар'єри даного діяча. Можливо, що й категорія "невизначеної" орієнтації (uncommitted) була б краще віддзеркалювала ситуацію. Напр., таке визначення можна було дати Йосипові Бокшаєві замість прочехо-словацька, проугорська і прорадянська.

Для ілюстрації подаємо визначення орієнтації українських діячів у

Маґочі: 5 подано як проукраїнську (значить, хотіли приєднати Закарпаття до України: брати М. і Ю. Бращайки, В. Гренджа-Донський, Дм. Клемпуш і Ст. Росоха). Нема між ними А. Волошина, Ст. Клочурака, Ю. Ревая, А. Штефана. Всі вони, як і емігранти з інших українських земель (Наддніпрянщини й Галичини) подані як особи прочехо-словацької орієнтації. Автор, мабуть, свідомий незручностей такої класифікації і подекуди вживає поруч кілька визначень. Таку саму трудність має автор з русофільськими діячами, з яких лиш один поданий як особа проросійської орієнтації. Серед русинських діячів переважала проугорська орієнтація, хоч ті самі особи в 1919-1938 рр. могли бути настроєні на користь Чехо-Словащини.

Можна також запитати, яким критерієм користувався Маґочі, добираючи ці біографії: чому 81, а не менше, чи більше? чому саме ті, а не інші особи? Їх автор називає "найвидатнішими" в історії Закарпаття після 1918 р. Очевидно, це дуже суб'єктивна оцінка. Близько 80% з поданих належать до "найвидатніших", але деяких можна було пропустити, а декого додати. Напр., якби Маґочі був прийняв критерій, що всі обрані парламентаристи до Праги повинні були бути включені, то серед біографій бракує Юліяна Гусная, Миколи Сидоряка, Івана Лакоти, Павла Коссея й деяких інших.

З "українських" діячів не підходять до тридцятки, бо були інші, помітніші: Марко Бараболя, Яцько Остапчук, Василь Пачовський (останній діяв коротко на Закарпатті!); з русофілів — Михайло Бескид, Антін Бобульський, Кирило Кохан-Горальчук, Павло Цібере, Дмитро Вакаров; з русинофілів — Міклош Куткафальві, Василь (не Ладіслав) Фединець. Натомість ряд осіб могли бути включені, якщо порівняти до решти: з українців — Микола Долинай, Дмитро Німчук, Юрій Перевузнник, Іван Петрущак, Федір Потушняк, Кирило Феделеш, Дмитро Попович, єпископ Діонісій Нярадій; з русинської орієнтації — єпископ Василь Такач; з русофілів — Микола Драгула, Іван Керча, Петро Линтур, Василь Сулинчак, Олекса Кибалюк.

При репрезентативнішій селекції і стійкіших критеріях добору, послідовно застосованих, можна було б робити цінні порівняльні аналізи й висновки. Це робить у цікавій критичній рецензії на книгу Маґочі І. П. Химка в "Harvard Ukrainian Studies" (рік II, 1978, ч. 3). Суґеровані висновки Химки важливі тим, що він дає повнішу характеристику українських діячів на підставі соціального походження та віку, чого Маґочі не використав достатньо. Більшість українських діячів на десять-п'ятнадцять років молодші від русофілів чи русинофілів, вони в більшості пов'язані походженням із селом (батьки вчителі чи селяни).

Врешті, бажано поправити кілька фактичних помилок в біографіях тому, що ними будуть користуватися як довідковим джерелом.

Як можна уважати А. Бескида "protagonist of the local Ukrainophiles", коли саме він був головним противником українського руху (ст. 287)? А. Бобульський міг відвідувати лише "руську" (русинську) гімназію в Перемишлі в 1880-их рр., бо там російської не було (ст. 289). Збірка поезій Ю. Боршоша-Кум'ятського має назву "З наказу роду", а не "З наказу народу" (ст. 292). Без всяких переконливих доказів, Маґочі уважає В. Фединця "потенційним лідером русинської національної орієнтації", а в той

же час подає в російській транслітерації працю цього русинського лідера: "Подкарпатський банк в Ужгороді" (ст. 297). Єпископ Павло Гойдич не міг бути "префектом греко-кат. гімназії в Ужгороді в 1920-их рр.", бо такої там не було (хіба гімназійного гуртожитку!). В біографії В. Гренджі-Донського Маґочі дозволив собі на "поетичну вільність", трактуючи його в час Першої світової війни, коли майбутній поет служив в угорській армії, як "угорського лояліста", який "гордо служив угорській вітчизні в гонведській армії" (ст. 384). Чим це доведено, не знати, але воно робить кривду пам'яті цього найбільшого українського письменника Закарпаття новітньої доби, творчість якого пронизана антиугорськими ідеями. Праця І. Гарайди мала назву "ГраMATика угроруського язика", а не "угро-русского"; в закарпатських відносинах це таки істотна різниця!

Твердження про те, що письменник Олександр Маркуш писав спочатку діалектом, а лише пізніше перейшов на українську мову (ст. 313) дезінформує: він постійно писав українською мовою з тим, що в перших оповіданнях було більше діалектизмів і перші його твори з'являлися етимологічним правописом. Те саме стосується до інформації, що А. Волошин уклав кілька граматик і підручників у діалекті (?!). Рідне село І. Панькевича Цеперів, Львівського пов., а не Цеперов. Назва збірки А. Патруса-Карпатського має бути "Плетью по совести", а не "Плетья..." С. Собол не міг бути префектом Богословської семінарії в Ужгороді, лише гуртожитку Василянської гімназії. І. Цурканович народився в с. Давидівці на Буковині, а не в Давидовіце.

І ще одне: імена багатьох осіб Маґочі подає з ім'ям по батькові, хоч вони не обов'язково цього вживали; непослідовно, коли деяких угрофілів названо і по батькові, а українців і русофілів, навіть таких, що жили вже під радянською владою, тільки з імени. Треба було застосувати якийсь логічний стандарт.

Значення біографій у книзі Маґочі головне довідкове. Вони ретельно зібрані і деякі дані справді такі "відкопані". Попри деякі помилки, біографії становлять цінне джерело і для Енциклопедії Українознавства. На жаль, автор не поробив порівняльних висновків, які можна було зробити з цих матеріалів і як частково зробив Химка.

Додаток ч. 3 подає варіанти письмового мововжитку на Закарпатті з різних літературних джерел. Уривки з І. Раковського радше треба б зрахувати до закарпатської версії російської літературної мови, аніж до "слов'янсько-русинської традиції". Смішно звучить називати мову Ю. Боршоша-Кум'ятського чи В. Гренджі-Донського "галицьким варіантом української літературної мови". Твори цих авторів друкувалися не лише у Львові, але і в Харкові вже в 1930-их рр. Подані зразки не відзначаються ніякими спеціальними "галичанізмами". Шкода, що Маґочі не навів серед зразків "руського" напряду уривків з "Літературної неділі" (1942-1944), бо тоді легко було б переконатися, що поза штучним правописом і граматиною, це була чиста українська літературна мова.

Цінними є статистичні зведення (додаток ч.4) про кількість населення Закарпаття (українського) від 1820-их років та його зростання чи зменшення. Впадає в око контраст між 1921 та 1970 р. на Східній Словаччині. Коли українське населення Підкарпатської Руси (тепер, Закарпатської області УРСР) за цей час більше, як подвоїлося, то на

Східній Словаччині (Пряшівщині) помічаємо зменшення його вдвоє. З національною статистикою закарпатських міст не все в порядку: значну частину євреїв в таблиці подано і як євреїв (ізраїльтян), і як угорців чи й інших.

Чи не найважливішим додатком є бібліографія, поділена на загальні довідникові джерела, серійні видання (преса, альманахи, календарі тощо), книги й статті. Видається, що читач міг був би більше скористати з цього багатющого матеріалу Маґочі, коли б автор був поділив цю бібліографію тематично чи за традиційними дисциплінами, а не за жанрами. Напрошувався поділ, зокрема т. зв. вторинних позицій, (книги і статті) на ділянки, напр., історія, мовознавство, література, економія, політичні проблеми і т. д. Неповним є відділ преси й журналів, де є також деякі помилки та прогалини. Те саме стосується до великої частини приміток, які мають значення не лише тим, що вказують на джерело, але й подають додаткові інформації до тексту.

Ми подали тут лише найголовніші огріхи. Є цілий ряд дрібних помилок — від друкарських до маловажливих транслітераційних чи мовних, головне в чужомовних назвах і заголовках. Маґочі вчинив би добре, коли б сам видав список помічених помилок з поправками, який можна б придбати як залучник до цього великого тому. Тоді можна було б книгу вживати як справді авторитетний енциклопедичний довідник. Інакше є небезпека, що той, хто буде нею користуватися, повторюватиме його помилки. Маємо на увазі чисто фактичні помилки, а не настільки щодо висловлених ним поглядів.

Поправки і ревізії

Природно, що в такій праці, як книга Маґочі з її 700 сторінками друку, з детальною документацією, величезною бібліографією кількома мовами, різномовними назвами, цитатами тощо, трапляються помилки. Їх можна поділити на кілька груп:

а) технічні, головню друкарські, яких не багато, і частина з них легко зауважується. Сюди належать помилки в чужомовних назвах та в транслітерації. Їх тут не будемо вираховувати, хоч кілька десятків таких помічено.

б) дрібні помилки в назвах або фактажі. Деякі з них були недоглядом, бо деінде в книзі є правильно подана чи то назва, чи сам факт.

в) інтерпретація й наświetлення фактів, чого трапляється багато як у тексті, так і в додатках та примітках. Частково на ці речі вже звернено увагу.

г) методичні чи концепційні твердження, на які годі пристати. З погляду автора це, мабуть, не помилки.

Ми зробимо тут неповний інвентар поправок, головне з другої і третьої групи, хоч це далеко не вичерпний список.

На ст. 107 повинно бути "Dux de Munkács", а не "Ducis...". На ст. 61 рік смерті А. Волошина подано 1925; має бути 1945. Роки життя О. Ільницького подано 1889-1956 (ст. 163); має бути 1889-1946. Обидві газети в час угорської окупації "Карпаторусский голос" і "Русское слово" (1940-1944, а не 1943!) видавалися не в підкарпатській версії російської мови, а

російською літературною мовою. Хибне твердження ще на іншому місці (див. попередні уваги до біографій), що В. Гренджа-Донський і С. Зореслав (Собол) щойно "в 1939 р. змінили мову своїх видань на українську літературну" (ст. 153). Зореслав увесь час публікував свої літературні твори українською мовою і фонетичним правописом, а редагований ним "Благовісник" перейшов на фонетичний правопис в 1938 р. Гренджа почав видавати "Нашу землю" фонетичним правописом в 1927 р. і з того часу лише так друкував свої твори, серед них і повість "Петро Петрович", яку Маґочі чомусь назвав "поемою" (ст. 147).

Ніяк не слід uważати, що видання Підкарпатського Общества Наук в Ужгороді в 1941-1944 рр. з'являлися діалектом. Це була менш чи більш чиста українська літературна мова, тільки з уживанням штучного правопису. Прізвисьце поета Кирила Галаса, що спочатку писав російською мовою, а 1942 р. перейшов на українську мову, чогось подано як Kirill Golos (ст. 154). Назва в англійському перекладі для Підкарпатського Общества Наук як Підкарпатської Академії Наук, послідовно вживана Маґочі, є не лише неточністю, але й звичайним перебільшенням.

Автор не послідовний у транслітерації ô: раз подає його як *i* (правильно), раз як *o*. Наприклад, Naukovyi Zbornyk, Nash Rodnyi Krai, Podkarpatska Rus, а в інших випадках правильно: Zbirnyk, Pidkarpatska Rus' і т. д. Дивно звучить назва для українського товариства: Pedagogicheskoe Tovarystvo (ст. 174).

В українських з'їздах та організаціях молоді брали участь не лише студенти (students), але й сільська молодь. Граматика І. Гарайди з'явилася не зараз після угорської окупації, а в 1941 р. В 1940-1944 рр. діяли, крім парамілітарної угорської організації молоді (участь у вправах якої була обов'язковою), також місцеві "русинські" організації і Союз греко-католицької молодіжні та одна русинська студентська організація а Дебрецені. Приклади, хто став національно свідомим українцем під впливом отців Василіян подано не типові (ст. 184). Крім цього, не лише отці Василіяни серед греко-католицького духовенства мали національно освідомий вплив на молодь.

Не можна вважати дві організаційно окремі ради — українську і русофільську ("русскую") фракціями тієї самої Центральної Руської (Русской) Народної Ради; такими вони перестали бути вже на початку 1920-их рр. Фактично, існували дві народні ради. Кохан-Горальчук не був "головою міністерства культури" в Ужгороді, бо такого там не було. Адміністративна одиниця "Підкарпаття" (Kárpátalja) за угорської влади не мала тих самих кордонів, як "Волошинова Карпатська Україна" (ст. 244), а зменшені; кілька сіл і міст вилучено з цієї території і приєднано їх прямо до т. зв. матірньої Угорщини. С. Росоха й І. Рогач ніколи не були "державними секретарями" (ст. 244); останній був приватним секретарем прем'єра Волошина. В 1938 р. замінено не крайовий гімн "Я русин був...", але "Подкарпатські русини" на "Ще не вмерла Україна" (ст. 245). Так само "Просвіта" не вживала "the blue and yellow trident flag" (ст. 158), але просто синьо-жовтий прапор.

В Мукачеві 25-26 листопада 1944 р. відбувся З'їзд народних комітетів Закарпатської України, а не "рада" (Council). Вибрана з'їздом Народна Рада урядувала в Ужгороді, а не в Мукачеві (ст. 254). Це був не "Комітет" у

складі 500 учителів, що домагався приєднання Закарпаття до УРСР, але вчительська конференція (ст. 266).

Важко вгадати, на якій підставі Маґочі твердить, що тепер (1970-ті роки) у Закарпатській області всі офіційні документи, назви місцевостей та навіть меню в ресторанах складаються тільки російською мовою (ст. 259); Закарпаття разом з іншими західноукраїнськими областями не належить до аж так дуже зрусифікованих областей. Газета "Молодь Закарпаття" з'являється не тільки українською мовою (ст. 267), але й угорською як "Kárpátontuli Ifjuság". Український народний театр у Пряшеві в 1940-их роках виставляв не тільки російські п'єси (ст. 269), хоч ці й переважали, але й побутові українською мовою.

Не дуже щасливою є термінологія шкільництва в автора: "горожанські" школи на Закарпатті не слід перекладати як "municipal", а радше, як нижчі середні (junior high). Не віддає правильної картини зіставлення в статистичній таблиці (ст. 266) за радянського періоду шкіл із старими назвами: народні, "горожанські" і гімназії, а треба було подати — початкова, неповна середня (семирічка) і повна середня (десятирічка). Переклад повісті М. Томчания "Тихе місто" як "Quiet Hamlet" (ст. 262) неточний. На ст. 131 мова про середньозакарпатські говори, що Маґочі передає як "Transcarpathian varieties of speech", що нічого не означає. На підставі чого (якого джерела) твердить автор, що в 19 ст. були села на східному Закарпатті, де "ніхто не вмів читати"? Хоч неписьменність була дуже поширена, проте такий вислів робить кривду тим селянам, іноді самоукам (крім цього, було якесь шкільництво і за угорської влади, де вчили дяковчителі), які прекрасно читали в кожній церкві Богослужбові книги. "Зборник" (літургічно-обрядова книга) належав до настільних книг у багатьох родинах.

Можна сумніватися, чи в Ужгородському державному університеті впроваджено історичні наукові дослідження, щоб "виправити провінціалізм" дотеперішніх досліджень (ст. 257). Мало обґрунтованим є широке твердження автора, що після 1945 р. закарпатським письменникам було важко переключитися на "соціалістичний реалізм" (ст. 261). Тематично труднощів не було, бо селянська й соціальна тематика була й раніше основною в цих письменників, вони здебільшого писали в реалістичному дусі. Їм хіба могло бути не легко, як і деінде, прийняти радянську п'ятформу. А це дещо інше!

Оцінка виборів до Союму Карпатської України в лютому 1939 р. у Маґочі дуже натягнена: він твердить, що більшість голосувала не стільки за українською течією й кандидатами, як проти угорських намірів зайняти Закарпаття (ст. 245). Треба було подати речеві докази, покликатися на якесь авторитетне джерело, щоб виходити з дивною гіпотезою, що ці вибори не були проукраїнським плебісцитом. Якщо чимось вони були, то саме цим! У тій самій лінії, Маґочі без усяких доказів і потверджень джерелом (хоча б у примітці), твердить, що Волошин не вживав назви українці, аж поки його до цього не приневомили в чехо-словацькому парламенті комуністичні депутати в 1920-их рр. (ст. 278).

Неточності, хиткі інтерпретації, а подекуди недоведені гіпотези, які автор з легкої руки, майже журналістично, висунув, фактично, не змінюють головної картини. Але вони дратують дещо ознайомленого

читача і викликають недовіря. Ці й інші помилки та огріхи можна було оминати самому авторові при стриманішому ставленні до готових тверджень і обережнішій перевірці джерел, а також, якби ті особи, кому в передмові Маґочі дякує за читання усього рукопису чи частин його, виконали краще своє "домашнє завдання".

Ідеологічний аспект праці

Крізь солідність дослідження, добру наукову методологію, що її стосував Маґочі, сильно відчувається ідеологічно-політична підбудова автора і червоною ниткою проходить у його праці думка довести окремішність "підкарпатських русинів", а то хоч би підкреслити втрачену можливість цього етносу зформуватися в окремий народ.

Хоч автор визнає, що для Закарпаття це вже минуле, проте він намагається пристосувати свою історіографічну схему й концепцію до можливостей етнічного розвитку закарпатської еміграції в Америці. У випадку Маґочі це не лише теоретична спроба. Він разом з групою молодших інтелігентів з третьої чи четвертої генерації закарпатської еміграції в США, створив Карпато-русинський дослідний центр (Carpatho-Rusyn Research Center), який уже видав кілька праць різної вартості. Ініціатори здобули прихильність і підтрим церковного проводу (ієрархії і деяких священників), запропонувавши альтернативу етнічно-національній ідеології — самобутню русинську культурно-національну свідомість у протигагу до русофільської (яка якийсь час покутувала серед американських закарпатців), української (що мала тут лише незначні впливи), але особливо в протигагу до безнаціональної "візантійської", яка, до речі, досить сильно опанувала за останні 25 років католицькі церковні кола і означала суцільну деетнізацію цієї групи.

Ця суспільна й інтелектуальна течія потребувала якогось теоретичного обґрунтування в історії, культурі, мовознавстві. Бажав собі Маґочі цього чи ні, коли взявся за опрацювання обговорюваної книги, потенційно вона (разом з іншими публікаціями) дала і дає таку базу для русинського відродження в Америці. Припускаємо, що поступово Маґочі цілком свідомо включився в цей рух і прийняв ролю його інтелектуального інспіатора. В цьому не слід добачати нічого поганого, і автор не має потреби заперечувати таку практичну настанову, як він іноді чомусь робить. Бо як інакше можна з'ясувати акти позанаукової діяльності, такі, як укладення діалектичного розмовника "Бесідуйме по-руськы".

Автор цих рядків як український суспільний діяч закарпатського походження щиро симпатизує спробам Маґочі і товаришів відродити етнічність серед сильно зденаціоналізованих закарпатських емігрантів у США, дати їм, в додаток до релігійної "візантійської" чи "православної", ще й "руську" національну свідомість. Чи це вдасться меншою або більшою мірою, все таки це буде успіхом в протигагу до етнічного нігілізму попередньої "візантійської" генерації діячів. Особисто гадаю, що було б далеко краще для самої групи в Америці, як і для їхніх рідних на Закарпатті, коли б тут ще зберігся якийсь русинський етнос. З тону і змісту видань та висловлювань людей, зв'язаних з Центром, виходило б, що цей русинський етнос Маґочі й товариші збираються відродити на якійсь

невизначеній, але народній основі, ідучи слідами народовецьких діячів 20 ст.

Але до цієї ініціативи автор статті має свої застереження. Поперше, треба погодитися, що це буде спроба щось зробити лише для людей закарпатського походження в Америці, які — не зважаючи на теоретичне число (бл. пів мільйона осіб закарпатського походження) — зможуть дати тільки невелике число неофітів нового руху. Подруге, цей рух не може мати ані тепер, ані в майбутньому поважнішого впливу на "старий край". Закарпаття в УРСР сьогодні цілком виразно самовизначилося як частина українського комплексу. Це сталося також на Пряшівщині, на жаль, з великими втратами. Отже, русинський рух у США, відірваний ідейно й концепційно від свого пня, кінець-кінцем тратить свій (*raison d'être*). Він не зможе отримувати з старої батьківщини бажаної духової підтримки, як також і людського підсилення, якщо він буде відчужений від українства.

Ерзацом цієї батьківщини не можуть бути русинські Бачка й Срім, де серед 25 тисяч русинів ще збереглася стара назва, бо така гібридна група не може інспірувати усього руху. Крім того, ідеологія цієї "народности" в Югославії цілком не те, що уявляє Маґочі хоч би в цій же праці. Ідеться там про регіональну відмінність, носії якої стверджують менше чи більше якийсь стосунок до українства й української культури. Писемну мову бачванців годі прийняти в Америці, бо вона тут була б менш зрозумілою, як українська літературна чи словацька. Вона має мало спільного також із розмовними діалектами сьогоднішніх виходнів із Закарпаття. Мова "Бесідуйме по-руськы" є іншою мовою "Руского слова" в Новому Саді. До того, таких бесід, як нам запропонував Маґочі, можна запропонувати ще з десяток на основі закарпатських говірок. Постає питання, на якій тоді основі будувати русинську культуру в Америці?!

Немає сенсу щось творити в запереченні процесів і наслідків, які відбулися за останні 60 років на Закарпатті, бо воно засуджене самим життям на невдачу. Проте, такий рух міг би мати кращі перспективи, якби його носії не ставили цей рух як альтернативу до "українськості" Закарпаття, а знайшли своє місце саме в цій ширшій концепції як певна самобутня регіональна одиниця. Як регіональна відміна, навіть при збереженні давньої і шанованої назви "русин" і "руський", етнічна свідомість виходнів із Закарпаття в Америці може з правом розвиватися як діалектне письменство, як плекання місцевих традицій і фольклору. Але вони мали б знайти свою вагу й місце в загальноукраїнській національній концепції. До речі, таким було народовецтво на Закарпатті в чехословацький період, яке природною динамікою влилося до загальноукраїнського процесу. Об'єднання українських земель цьому сприяло і його прискіпшило, але не перерішило. Вже в самому народному русі і культурних елементах закарпатського регіоналізму були українські завдатки.

Книга Маґочі, не зважаючи на деякі її переяскравлення і недотягнення, могла б допомогти такій реалістичнішій орієнтації. Читач-неофіт не обов'язково мусить прийняти висвітлену тут альтернативу автора, тонко проведenu в аналізах і оцінках. Він так само може прийти до висновку, який щойно був накреслений, тобто переконалися, що закарпатські українці пройшли складний шлях свого національного

усвідомлення, який дещо раніше проробили й наддніпрянці та галичани, та що можливість оформлення окремого народу з однієї тільки його територіальної галузки не здійснилася, як немає ніяких шансів, що вона здійсниться сьогодні.

Люди доброї волі і ясного розуму, зокрема ті, які читають історію не з позиції побожних побажань, повинні переконалися, що єдиною можливістю в протизвагу до повної денационалізації є зблизити віками психологічно відокремлені групи того самого народу в Америці, знайти формулу поєднання всеукраїнської спільноти та регіональної самотності, бо тільки це може запевнити відносну тривалість взагалі якоїнебудь етнічності серед закарпатської еміграції. Тільки шляхом того помосту — спільноти з рештою української еміграції в Америці — закарпатці зможуть використати свої потенції й сили, піднятися самі, скріпити нашу велику і соборну спільноту в США, як також послужити своїм вужчим та ширшим землякам на рідних землях. Без цього можуть ще бути дрібні спалахи ідейних поривів одиниць, можуть бути добрі думки й дрібні ініціативи, але не буде великого руху, не буде глибшого процесу, що міг би всіх захопити доглибно, не буде тривалого майбутнього закарпатської спільноти, як етнічно-культурної одиниці.

На нашій не своїй землі

Всесоюзна радянська фірма звукозаписів "Мелодія" нещодавно випустила 4 визначні твори української інструментальної музики: Концертна симфонія Б-дур (1790) і квінтет Ц-дур (1787) Дмитра Бортнянського, секстет ("Варіяції" Ц-моль) для двох скрипок, віолі, віолончелі, контрабаса і фортепіана та струнний квартет Г-моль Василя Барвінського. Первісна версія секстету Барвінського, написана в рр. 1914-1921, не збереглася, але композитор відтворив композицію з пам'яті 1962-1963 рр. Струнний квартет Барвінського виконує Квартет ім. М. Лисенка. Цей же ансамбль бере участь у записі симфонії Бортнянського. Усі твори виступають у звукозаписі вперше. Якість записів висока як із технічного (стерео), так і з мистецького боку. Нотатки на платівці Бортнянського подають те, що рідко стверджують радянські російські джерела, а саме, що Бортнянський був "видатним діячем російської і української музичної культури".

■ 1 грудня 1979 р. в залі Львівської філармонії відбувся вечір, присвячений 70-річчю з дня народження народного артиста УРСР, лавреата Державної премії СРСР, професора, композитора Анатолія Кос-Анатольського. Вечір улаштували Львівська організація Спілки композиторів України, Львівська державна консерваторія ім. Лисенка та Львівський обласний відділ Музичного т-ва УРСР. У програмі вечора була врочиста частина та концерт із творів ювіляра.

■ У київському видавництві "Музична Україна" з датою 1979 вийшла друга частина збірника (436 ст.) про співачку-сопрано Соломію Крушельницьку — "Матеріали, листування". Упорядкування і примітки цього досі найновішого видання про Крушельницьку належать Михайлові Головащенко, який з великою увагою поставився до свого завдання. Наклад — 30.000.

Р. С.

■ Зацікавлення на Україні "сучасною естрадною музикою на Заході" спонукало двох авторів — Л. Осипенко і П. Яковенка — перевести її "аналізу" в рубриці "Мистецтво і капітал". Стаття зветься "Рок-музика: злети і падіння" ("Культура і життя" від 17 січня 1980 р.). Подаючи історію цього музичного жанру, автори вирішили, що "на початку 1950-их років можна було говорити про примітивний «рок», виконуваний, наприклад, Чаком Беррі, Елвісом Преслі". На Заході, як відомо, Преслі знаний як "король рок-н-ролу". Цей стиль став, як зазначили автори, — "найбільш популярний [...]". Початковий період його розвитку — друга половина нашого століття, коли білі виконавці "ритм-н-блюзу" почали енергійно використовувати елементи музики фолкльорного походження

— «совл», «кантрі» тощо». Чомусь не згадали автори, що "білі" виконавці запозичили "елементи [...] фолкльорного походження — «совл» у негрів, з їхнім "блюз", та що Чак Беррі — негр з походження.

Зробивши перегляд головних виконавців на Заході, автори дали позитивну оцінку таким, як Боб Ділен, Піт Сігер, Джон Баез. "Вони перетворили пісню на монолог, висловлюючи особисте ставлення до суспільних явищ, політичних подій. [...] Окремі твори сприймалися як льозунги, маніфести боротьби за права, гідність. Рок-протест, — на думку авторів, що не подають фактів, — популярний і тепер". Кінчаючи, автори визнають "існування талановитих музикантів на західній естраді, але не завжди їх твори гідні їх обдаровання". Вони вважають, "що талант контролюється всевладними магнатами економіки, які замовляють музику і платять за неї". Як один з прикладів наведено "Баез, яка, зрадивши свої принципи, почала співати під «акомпаньямент» ЦРУ [CIA]". Як відомо, співачка заангажувалася в обороні втікачів В'єтнаму і голодних Кампучії. Не "зрадили" автори читачам секрету, яким шляхом музики на Заході потрапляють у лапети т. зв. "магнатів", задовольнивши смак молодого слухача.

Про перебіг третьої звітно-виборчої конференції Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном (товариство "Україна") з'явився допис РАТАУ в "Робітничій газеті" від 15 березня ц.р. Діяльність товариства характеризується тим, що воно "допомагає українцям, які проживають за кордоном, глибше знайомитися з життям трудящих Радянської України, всієї братньої сім'ї народів СРСР". Звітуючи про свою працю, стаття згадує туристів, які "були учасниками торжеств" — річниць Жовтневої революції, постановя УРСР, "воз'єднання" і України з Росією і західньоукраїнських земель з Радянською Україною. До засягу "культурних зв'язків" товариства належать і такі справи, як реакція, хоч це не згадується в статті, уряду США на інвазію Афганістану військами СРСР, бо "учасники конференції рішуче засудили дії американської адміністрації [...], підри в справи розрядки, проти культурного обміну. Нинішні дії Вашингтону — це грубий випад проти Заключного акту загальноєвропейської наради [...]" Конференція "культурного" товариства прийняла резолюцію, в якій підкреслюється, що не тільки учасники конференції, але й "український народ [...] повністю схвалює позицію нашої партії і держави [...]"

Ю. М.

3 міжнародної хроніки

У кварталнику "Кросродз" (Crossroads. International Dynamics and Social Change), що його видає Ізраїльський інститут дослідження сучасного суспільства в Єрусалимі (1979, 4) вміщено статтю Ізраїля Клейнера "Український національний рух нашого часу в СРСР". На 50 сторінках автор речево і об'єктивно розглядає проблематику, схарактеризовану заголовком. Стаття починається характеристикою розбіжностей між українською й російською історіографією в трактуванні Київської Русі й Гетьманської держави, а далі, переходячи до сучасности, характеризує УПА й наставлення до гітлерівської Німеччини, становище в роки Сталінщини, розмах і форми руху опору в посталінський період. Окрему увагу приділено українсько-російським і українсько-єврейським стосункам. Стаття показує, як націонал-комунізм поступається місцем перед загальнодемократичною програмою й наголошує риси переємности між збройним опором у перші повоенні роки й сучасним легалістичним рухом. Автор вважає, що "українська проблема — найскладніша й найзагрозливіша з усіх національних проблем сьогоднішнього проводу СРСР"; ставить її в один ряд з національно-визвольними рухами "третього світу" і провадить паралелю з історією чехів, "які в минулому були поважно германізовані, але пізніше здійснили вибухової сили блискуче відродження своєї національної культури". Після виправлення деяких дрібних неточностей стаття могла б правити за популярний впровід у проблематику новочасного українського визвольного руху для неозізнаних.

РМт

■ Виконавча рада профспілкового об'єднання в США AFL-CIO заявила в пресовому комунікаті від 25 лютого ц. р. про своє ставлення до поступового занепаду ефективности Радіо Свобода і Радіо Вільна Європа. "Засяг їхнього слова обмежується зменшенням їхньої потужности і годин пересилань скороченнями штатів і засобів". Члени ради вважають, що "існує незаперечна потреба збільшити число радіопересилачів для передачі програм на землі європейської Росії і України", а також розбудувати нові пересилачі, що засягали б у Сибір і Центральну Азію.

■ Французький кварталник "С. І. Е. Л." (орган Комітету інтелігенції Вільної Європи, Париж, ч. 3 від грудня м. р.) вмістив на ст. 3 статтю Леоніда Плюща "В Україні релігійні переслідування є складником загального етноциду". Автор насвітлив переслідування (аж до вбивств) українських священників і вірних, порівнюючи його з фактами арештів і вбивств музик, починаючи від розстріляних у 1935 р. кобзарів; автор статті згадав також цинічну справу поставлення бюсту суворо цензурованого

Шевченка перед українською католицькою церквою, забороненою на Україні.

■ Газета "Нью-Йорк таймс" від 15 лютого ц. р. вмістила в рубриці "Листи" звернення-лист Раїси Мороз в обороні Зіновія Красівського, який нещодавно став членом Української гельсінкської групи, і якого, разом з його родиною, піддають цькуванню і не дозволяють емігрувати.

■ Газета "Linzer Kirchenzeitung" (Лінц, Австрія, від 2 грудня м. р.) вмістила в рубриці "Християнин і світ" цілосторінковий опис долі отця Василя Романюка, визначивши його як свого "в'язня місяця". У нарисі подані причини його арешту, засуд, переслідування і опис труднощів життя на засланні. Газета закликає читачів писати на подані адреси радянських органів влади, вимагаючи дозволити о. Романюкові, разом з родиною, виїхати до Канади, звідки він раніше одержав запрошення.

У цьому таки випуску газети вміщена вістка від отця Дмитрія Дудка з Гребнова біля Москви про загадкові обставини смерти отця Миколи Івасюка 17 грудня 1978 р. і омського архієпископа Методія Менцака 23 жовтня 1974 р. Як згадується в газеті, тіло о. Івасюка поховали були у Львові з написом "Замордований архієпископ Микола", але на вимоги органів влади цей напис незабаром усунуно. За описом свідків, під хату о. Івасюка в Чарджуй (Туркменська РСР) приїхали автом шість чоловіка в мундирах міліції і вдерлися в помешкання. На другий день священника знайшли мертвим, з познаками тортуру на тілі, з двома пострілами в голову.

■ Американський тижневик "Тайм" від 3 грудня м. р. вмістив ілюстровану знятками статтю «Повністю льюальні супроти держави» про вірних України. В нарисі — розмова кореспондента з митрополитом Філаретом: "... радянська держава не атеїстична. До неї належать вірні й безвірні. Багато говорилося в інтерв'ю про семінарію в Одесі, де, мовляв: "... семінаристів у найстаршій класі стільки, скільки було 1913 р.". Кореспондент додає, що це "одна з трьох на всю країну [СРСР]. Перед революцією, з меншим населенням, їх було 57". У статті згадується про баптистів під наглядом влади і тих, що не є під контролем влади (з о. Георгієм Вінсом на чолі).

■ 2 лютого ц. р. за участю 500 осіб відбулася в Бонні (Західна Німеччина) демонстрація протесту проти інвазії до Афганістану військ СРСР ("Rote Fahne", Кельн, від 7 лютого). Демонстранти почули заклик Українського дослідного товариства в справах Азії — підтримати народи СРСР, що змагаються за свою свободу.

Ю. М.

3 ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРО ОДНУ ЦИТАТУ

До хвальної редакції "Сучасности"!

У числі 12 за грудень м. р. у статті "Сучасник самоспалених" на ст. 106 сказано:

Світличного турбує тінь Ігнатія Льюїолі, дарма, що його ім'я в поезіях не згадане. Світличний змагається проти його девізи: "мета виправдовує засоби".

Святий Ігнатій (чому Ігнатій?) Льюїоля — аскет, містик, фундатор Чину Товариства Ісуса, як глибоко духовна особа такого не міг казати. Якби й казав, то це стосувалося б до морального, аскетичного, духового, і тоді такий вислів був би зрозумілий, бо до осягнення Найвищої Мети всі засоби дозволені: піст, молитва, бичування, мовчання, любов до ближнього і т. п. Про цей вислів я читав, але він стосується до політики, і цей висказ належить кому іншому, а не Святому Ігнатієві Льюїолі. Але ми, українці, знані з великого упередження до Товариства Ісуса, то й любимо Ісусівцям усе вчепити якусь латку.

Найбільший політик гетьман Мазепа якраз мав глибоке довір'я до Ісусівців. Хіба інтелігентний українець читав трилогію Лепкого.

Це моє вияснення до повищого речення.

Торонто

З пошаною,
о. Казимир Грицина

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У "Сучасности", 1980, ч. 5, у примітці ч. 3 на ст. 113 після слова Werke треба додати т. 36.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Юрій Коломиєць*: Абстрактний речитатив — Химерність Прихід.
8 *Василь Барка*: Господар міста.
33 *Мойсей Фішбейн*: Відстань пізнання.
40 *Микола Горбаль*: Дні і ночі.
45 *Іван Кошелівець*: З нотатника «Без початку і без кінця».

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 53 *Анатоль Камінський*: Ще про легалістичність і революційність боротьби.
61 *Сергій Пірогов*: До питання про «українізацію» Києва.
65 *РМт*: Слова, яких не було.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 67 *Юрій Соловій*: Проект: український музей.
70 *Богдан Цимбалістий*: За який український музей у Нью-Йорку?

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 75 *Євген Грицяк*: Етап Караганда — Норільськ і перші дні в Норільську.

ЖИТТЯ В КЕЛЬНІ

- 85 *Ігор Померанцев*: Гамлет з Кельну. Оскар Мацерат. На виставці. Сира принада світу.

ХЛІБ ВИГНАННЯ. ЖУРНАЛИ ПОЗА СВОЇМИ КРАЇНАМИ

- 94 *М. Д. Д., РМт*: «Континент». «Svědectví». «Синтаксис».

ПОСМІШКА

- 101 *Демонодор Баюрський*: Дітопис і дідопис.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 105 *Василь Маркус*: Спроба новітньо історії Закарпаття.

123 *Р. С., Ю. М.*: На нашій не своїй землі.

125 *РМт, Ю. М.*: З міжнародної хроніки.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

127 *Казимир Грицина*: Про одну цитату.

127 Просимо виправити

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilytzyk
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1980 рік

одно число: річно:

Австралія	2.75	26. — дол.
Австрія	40.—	400. — шил.
Англія	1.10	11. — фун.
Аргентина	1.500. —	15.000. — пез.
Бельгія	100. —	1.000. — б. фр.
Бразилія	10. —	100. — н. круз.
Венесуела	3.25	30. — ам. дол.
Голляндія	6.—	60. — гул.
Ізраїль	10. —	100. — із. ф.
Канада	3.25	30. — ам. дол.
Німеччина	5.—	50. — н. м.
США	3.25	30. — ам. дол.
Франція	12.—	120. — ф. фр.
Швейцарія	5.—	50. — ш. фр.
Швеція	12.—	120. — к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 14. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Hirschbergstr. 1, 8000 München 19

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

У ближчих числах «Сучасности» заплановано вмістити серед іншого такі матеріяли:

- нові поезії Емми Андіївської, Олександра Смотрича та Ліди Палій,
- «Магія Косинчиного слова» Докії Гуменної,
- «Фортепіян» Богдана Нижанківського,
- «Проект на академію Бродів» Юрія Тарнавського,
- «Гамлет проти Сталіна», спогади Івана Майстренка,
- статтю Алана Скеда «Шотляндський націоналізм»,
- статтю В. Гейла «Прага — дійсність і перспектива»,
- статтю Г. Костюка «... що вгору йде»,
- статтю Богдана Рубчака «Меандрами Віри Вовк»,
- статтю Валентини Маркаде «Український внесок до авангардного мистецтва ХХ ст.»,
- статтю Богдана Бойчука «Відбуті і невідбуті зустрічі з Павлом Вірським»,
- статтю Василя Витвицького «Свідчення Дмитра Шостаковича»,
- статтю С. Процюка «Голод 1933 р. в новій радянській повісті»,
- «Життя в Сучаві» А.-Г. Горбач,
- «Мої друзі» Віри Вовк,
- «Спектр російської політичної думки в національному питанні», — статті та інтерв'ю О. Янова, Ол. Гінзбург, С. Солдатова.

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Михайло Осадчий

БЕЛЬМО

Мюнхен, 1980, 162 ст. Переклад з української Емілії Ільїної. Передмова Раїси Мороз. Обкладинка Ореста Слупчинського.

Російський переклад відомого українцем нарису про страхіття радянських концтаборів.

Ціна 12 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висипати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Hirschbergstr. 1
8000 München 19
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N.Y. 10001
USA